

**KÉT ESZTENDŐ IRODALOMTÖRTÉNETI MUNKÁSSÁGA
A PETŐFITŐL ADYIG KORSZAK TERÜLETÉN***

Ha az elmúlt másfél esztendő irodalomtörténeti termésén végigtekintünk a mi területünkön, sajnos, azt kell látnunk, hogy ezt a munkát inkább az évfordulók, stb. alkalmai, semmint a tervszerű tudományos munka hívta létre. A múlt század második felének inkább csak a kezdetével foglalkoztak behatóbb tanulmányok s a későbbi évtizedek, különösképp a századforduló: fehér folt még a marxista-leninista irodalomtudomány térképén. A megjelent tanulmányok zöme a népszerűsítés szolgálatában áll, ez a körülmény nem csupán terjedelmüket, de módszerüket és problémafelvetésüket is megszabja. Ennek ellenére, meg lehet állapítanunk, hogy a másfél év anyagában akadnak komoly igényű kezdeményezések is.

Az alábbiakban ismertetni fogom az utóbbi másfél év legjelentősebb irodalomtörténeti alkotásait. Értékelésemet, ahol csak lehet, ki szeretném egészíteni azokkal a feladatokkal, távlatokkal, melyeket az egyes munkák tártak ki előttünk, s legtöbbjük jelentőségét épp abban látom, hogy kérdésfelvetéseikkel adtak lökést a marxista-leninista irodalomtörténeti munka továbbviteléhez.

Petőfi Sándor

A Petőfi-kutatás aránylag kevés művet mutathat föl, annak ellenére, hogy a Petőfi-kritikai kiadás megjelenése, de főként Révai József és Horváth Márton korábbi útmutatásai megkönnyíthették volna a munkát ezen a területen. Pedig a Petőfi-kutatás előtt nemcsak az értékelés, hanem az anyagfeltárás feladatai is bőséggel adódnak. Alapos revíziónak kell alávetni pl. Ferenczi Zoltán egyébként igen terjedelmes, bő anyagot feldolgozó monográfiáját, melynek némelyik adata célzatosan elferdíti a tényeket, s megbízhatatlan források alapján próbálja csökkenteni Petőfi forradalmiságát. Ilyen például az az adata, mely Petőfi parndorfi szereplését hamisítja meg, azt állítván, hogy ő ott ellenezte a határok átlépését és a bécsi forradalomnak nyújtandó segítséget. A Márczius 15-ike cikkei, (pl. egy Cserző Bence aláírású) valamint Vasvári Pál nyílt levele ugyancsak rációznak Ferenczi állításaira. Persze, a Ferenczi-monográfia értékelésénél nem kell pl. a Tolnai Lajos-féle bírálat túlzásait is elfogadnunk, bár kétségtelen, hogy ennek a kritikának nem egy megállapítása helyes.

Fontos eseménye a Petőfi-kutatásnak, a Varjas-féle kritikai kiadás köteteinek megjelenése és Turóczi-Trostler József bírálatja (a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei, 1952. III. 1—2.). Turóczi-Trostler foglalkozik a szövegek kérdésével, az időrendi problémával, s végül a jegyzetekkel. Turóczi-Trostler József bírálatában különösen figyelemre méltók azok az új adatok, melyekkel Vajda Péter halálának körülményeit megvilágítja. Bírálatára részének hozzá kell járulnia a Vajda Péter-kutatás megkönnyítéséhez.

* Sötér István tanulmánya a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak a multszázad végével foglalkozó munkaközösségében hangzott el, mint vitaindító előadás. A referátum közlését az indokolja, hogy számos olyan kérdést vet fel, amely szélesebb köröket is érdekel.

Szerk.

A magyar romantika problémái világtanok csak rá, mennyire fontos lenne Vajda Péter működésének, hatásának értékelése. Akár Eötvös fiatal korszakát, akár Jókai első írásait (Nepean-sziget, Egyiptusi rózsza, sőt, a Csataképek néhány darabjának stílus-elemei) vegyük szemügyre: Vajda Péter művének mindmáig felderítetlen problematikájába ütközünk. A Vajda Péter-kérdés tehát nem csupán a reformkori kutatást kell, hogy érdekelje, hanem bennünket is. És különös fontosságot nyer ez a kérdés az utópista szocialista eszmék honi érvényesülésének vizsgálásánál.

Turóczi-Trostler vitássá teszi a szoros időrendhez ragaszkodó kritikai kiadások helyességét, s ebben, — amikor egy-egy verskötet kompozíciós kérdéseit emeli ki — feltétlenül igaza is van. Ugyanakkor azonban különösen Petőfinél érezzük, hogy az időrend megállapítása egyszerűsre és fejlődésrajz tisztázásáért is elősegíti. (Mellesleg utalok arra, mennyire megnehezíti pl. Madách fejlődésének vizsgálatát, az Ember Tragédiája létrejöttének megértését, s helyének az egész Madách-i életműben való kijelölését: a versek kronológiájának teljes tisztázatlansága.) Éppen Pándi Pál Felhők-tanulmánya teszi időszerűvé annak szükségét, hogy Petőfi költészetét mintegy napló-szerű egymásutánban lássuk. Ez a csoportosítás teszi lehetővé, hogy az életművet helyesen állíthassuk az életrajz mellé, s belőlük viszonylag könnyen vonhassunk le tanulságokat. A versek időrendi közlése áttekinthetőbbé teszi egy-egy költőnk fejlődését, s éppen Petőfinél a Felhők jelezte válság-korszak előzményeit, a forradalmi eszmék megérlelődésének folyamatait stb.

Turóczi-Trostler József bírálata igen helyesen teszi szóvá a Varjas-féle kiadás jegyzetanyagát, s utál a benne mutatkozó következetlenségekre. Egyelőre a Varjas-féle kiadás jegyzetei nem teszik még feleslegessé a Havas-féle jegyzeteket. Reméljük, a szerkesztő ígerte külön kötet valóban továbbfejlődést jelent majd az eddigi legjobb kritikai kiadáshoz képest.

A Petőfi-kutatás utolsó időkbeli, egyik legfontosabb momentumai: Pándi Pál János Vitéz-tanulmánya (Csillag, 1952. április-május), mely igen figyelemre-méltó, új, eredeti megfigyeléseket tesz és jelentősen járul hozzá a Petőfi-mű részletkérdéseinek marxista-leninista feldolgozásához.

Fontosnak érzem a tanulmánynak azt a fejtegetését, mellyel Pándi Pál a »másik világ« jelentését, funkcióját megvilágítja. Kétségtelen, hogy János Vitéz boldogulása, a mű hétköznapi színterének körülményei közt, feloldódást jelentene a Kukorica Jánost elnyomó világban, *anélkül, hogy a hős e világot legyőzte volna*. Pándi Pál ennél a kérdésnél a Petőfi választotta tündéri-mesés megoldás legmélyebb okát ragadja meg. Érdekes lenne még a János Vitéz nyújtotta falu-kép, paraszti társadalomrajz elemzése (a gazda alakjával kapcsolatban) és összevetése pl. az Apostol nyújtotta falu-képpel, amelyben az osztályharc mozzanata is bennfoglaltatik. Pándi Pál egy másik, helyes megállapítása az, hogy a János Vitéz *a népi felemelkedés* eposza, — vagyis, egyszerűsre az egész nemzet felemelkedésének képe is. A tanulmány felvetette kérdések sorában foglalkozni kellene még a kompozíció bizonyos kérdéseivel, melyekre Pándi Pál nem tért ki, — így pl. a mű két részének különbözőségeivel. Az első u. i. sajátos erkölcsi próbák elé állítja a hőst, — a második viszont a próbákat immár kiállott János Vitézt az elnyomás, a kizsákmányolás világa elleni harc hőseként mutatja meg. Itt fontosságot kell tulajdonítanunk a boszorkány-országgyűlés epizódjának, s anélkül, hogy erőszakos belemagyarázást akarnánk elkövetni, az óriások szerepének a sötétség országa eltüntetésében. János Vitéz csak az elnyomás, a kizsákmányolás teljes felszámolása után lehet

király — Tündérorszáiban. S magának e Tündérországnak képe mögött — a társadalommal és a természettel összhangban élő, boldog emberek képe mögött — meg kell keresnünk a szociális ábránd nyomát is.

A János Vitéznek, mint a népi felemelkedés eposzának méltatása mellett, amit Pándi Pál igen helyesen oldott meg, foglalkoznunk kell még e műnek Petőfi forradalmisága felé mutató jelentőségével is. A mű második részében Petőfi általában, az elnyomás rendszerének felszámolásával bízva meg János Vitézt, aki ezt végre is hajtja, a szolgálatába fogott, leigázott erők — az óriások — segítségével. A János Vitéz tehát csirájában tartalmazza már Petőfi forradalmi eszmeiségét, s egy boldog, harmónikus társadalomról később vallott elveit is.

Ez a kérdés azonban sürgetően veti föl előttünk az utópista szocialista eszmék érvényesülésének behatóbb tanulmányozását is. Turóczi-Trostler József és Révész Imre tanulmányai értékes irányjelölést nyújtanak, — de az utópista szocialista eszmék hazai érvényesülésének tanulmányozása még váratlanul gazdag anyaggal szolgálhat. Folytatnunk kell azokat a kutatásokat, melyek épp Petőfinél tárnak fel ez eszmék érvényesülését. Petőfi dömsödi tavasza, (1846) a Pálffy Alberttel eltöltött idők, a közös olvasások stb. jelölik az időpontot, amikortól az eszmék jelentkezése félreérthetetlen. A Felhők-korszakot egy nagy világnézeti válság szakaszaként kell megvizsgáljunk, — s ebből a válságból épp az utópista szocialista eszmék hatása segíti tovább Petőfit, — aki egyébként, forradalmisága miatt, csakhamar túl is jut az utópizmuson. Az 1846. május 22-én írt Levél Várady Antalhoz c. költemény után kezdődik az a szakasz Petőfi pályáján, mely az utópista szocialista eszmék befolyását különösen gazdagon tárja elénk.

Meg kell említenünk, hogy az utópista szocializmus hatásának tanulmányozása egészen új képet fog adni Eötvösről, Szalayról, a centralistákról általában, — de hozzásegít majd a Jókai-probléma számos vonatkozásának megértéséhez is:

A Felhők-korszak problémáival foglalkozik Pándi Pál másik tanulmánya »Megjegyzések Petőfi Felhők-ciklusához« (Irodalomtörténet, 1953. 1—2.), mely nemcsak a ciklus költői vonásainak szép elemzését nyújtja, de kifejti azt az újabb Petőfi-irodalom által már hangoztatott elvet, hogy a Felhők ciklusa jelentős állomás Petőfi forradalmi költészetének kialakulásában. Pándi igen helyesen fordul szembe azokkal a véleményekkel, — s elsősorban Horváth Jánoséval — melyek a Felhők jelentőségét nem ismerik el, s holmi Byron-i »divat« hangját hallják csak ki belőle. Pándi helyesen fejti ki, hogy »Petőfi legmélyebb élménye, amelyben a Felhők gyökereznek: a plebejus költő vívódása, elszigeteltség-érzése a nemesi vezetési polgári forradalom előkészületei között, a reformkori viszonyok között.« Kevésbé meggyőző azonban az a fejtegetés, mely Petőfi *kiábrándulására* mutat rá, a középnemesi politikából. Hisz Petőfi ezért a politikáért sohasem rajongott, — még legkorábbi költeményeiben sem. Ezek a korai költemények politikailag helyenként talán bizonytalanabbak, — de a nemesi liberalizmus szemléletét hasztalan keresnők bennük. A tanulmány érinti ugyan a Tündéralom kérdését, de az egész Felhők-problémát nem ágyazza bele eléggé abba a fejlődési folyamatba, mely Petőfinél valamivel a János Vitéz után megindul. Hiányoljuk az Örülttel való beható foglalkozást is. Az 1845—46-os forduló válságának a Felhők csupán a betetőzése, és ez a válság nem érthető meg a korábbi, vagy a Felhők-vel csaknem egyidőben születő művek vizsgálata nélkül. A Tigris és hiéna valamint a Hóhér kötele problémája is szorosan hozzátartozik a Felhők problémájához. Pándinak tehát behatóan kellett volna foglalkoznia a romantika szerepével, Petőfi e korszakában.

Általában, már az 1845-ös esztendőt lezáró versekben, fel kell figyelünk Petőfi hangjának fokozatos elkomorulására. Pándi gondolatmenete a Felhők kapcsán mindvégig azt a konfliktust domborítja ki, mely a plebejus Petőfi, és a hűbéri Magyarország közt elkerülhetetlenül jön létre, mind az irodalmi élet, mind a magánélet területein. A népköltőként feilépett Petőfi már 1845-ben súlyos konfliktusba kerül azokkal az erőkkel, melyek később 48 forradalmának is gátat vetnek. De Petőfi ekkor még nem alakította ki teljes gazdagságában azt a forradalmi eszmeiséget, mely nemsokára már egész költészetének legfőbb ihletője lesz. Egyelőre még az *egész* világgal szemben támad szívében keserűség, kétségbeesés. Ha csak ennél marad meg: nem válik belőle igazi, forradalmi költő, hanem legfeljebb Byron egy epigonja. De Petőfi, akinek élete és költészete oly szoros kapcsolatban van a néppel: nem marad meg az egyetemes világgyűlöletnél. A Felhők jelezte válságkorszak után gyűlölete csak a zsarnokság, az elnyomatás ellen irányul már. Ezt a folyamatot Pándi helyesen magyarázza az utópista eszmék hatásából is.

Ha visszanyúlunk az 1845-ös korszak költeményeihez, melyek a Felhők ciklusát megelőzik és tartalmilag, líraileg előkészítik: fel kell figyelünk a konfliktusra, mely a plebejus Petőfi és a feudális Magyarország között jön létre. Ez a konfliktus részint irodalompolitikai, — részint érzelmi, magánéleti jellegű. Petőfi már első műveiben — és méginkább a János Vitézben — egy plebejus-népi magatartást és eszmeiséget fejezett ki (ld. genre-képek, népdalok stb.), mely úgyszólván előzmény nélkül áll, s melynek egyelőre nem akadnak még követői. Petőfi egymagában egy valóságos költői forradalmat hoz létre, amidőn betör a feudális Magyarország irodalmába a nép, a plebejus világ életének témáival, eszmeiségével. Petőfit épp költészetének népi, plebejus jellege, hangja miatt éri számos, durva támadás. E támadásokat egymaga állja, nincs tábora, nincsenek költőtársai. Innét származó keserűségéhez járul még az olyanféle érzelmi kudarc is, mellyel a Mednyánszky Berta iránti szerelme zárul. Az irodalmi életben kiállt támadások, — elszigetelődése, magánya, — valamint érzelmi életének krízisei egyaránt hozzájárulnak ahhoz, hogy megérjen Petőfiben a konfliktus, melyből az 1845—46-os forduló egész költői termése fakad.

Petőfi válságát az *egyelőre még* tábor nélkül álló vezér helyzete szüli. Petőfi válsága a magány, az elszigeteltség átéléséből, a régi társadalommal, a régi irodalommal való összeütközésből fakad.

Az 1845—46-os forduló verseinek tanulmányozása Petőfi tudatos forradalmiságának genézisét ismerteti meg velünk, és Pándi tanulmánya a Felhőket ebben a távlatban vizsgálja meg. És csupán ez a távlat segíthet is hozzá bennünket a ciklus megértéséhez. De ugyanebben a távlatban lehet megértenünk e forduló egyéb alkotásait is, melyeknek oly szoros a kapcsolatuk a Felhőkkel. Épp ezért sajnáljuk, hogy ezekre a tanulmány nem fordított figyelmet.

A Petőfi-irodalom sorában meg kell még emlékeznünk Tamás Anna Apostol-tanulmányáról is, mely polémikus módon foglalkozik az eddigi Apostol-értékelésekkel, megvizsgálja a magányos forradalmiság kérdését, a terror problémáját, — ugyanakkor azonban teljesen figyelmen kívül hagyja egyrészt azokat az esztétikai problémákat, melyeknek elemzése végre megmutatná e mű helyét Petőfi egész életművében, — másrészt a romantika problémáját, mely nemcsak az Apostolnak, de a Felhőknek is egyik legfontosabb eleme.

A további Petőfi-kutatóknak kell még rámutatniok arra, hogy az Apostol bizonyos értelemben Petőfi egész művének lírai szintézisét is nyújtja, az egész

Petőfi-életmű sűrített foglatát, — és meg kell vizsgálniok a különféle betétket is, melyek Petőfi szerelmi, forradalmi, republikánus stb. költészetének legfontosabb darabjai közé tartoznak. Figyelmet kell még szentelni az Apostol lírai darabjaiban megszólaló új hangnak is, — a korábbi témákat új módon megszólaltató líraiságnak, — mely talán Petőfi egy új költői korszakának ígéretét is rejthette magában. Részletesebb elemzést kell még szentelnünk az Apostol önéletrajzi elemeinek, — és a Horváth János, valamint Illyés Gyula által megemléltetteken kívül pl. annak is, ahogyan e műben a Júlia-korszak érzelmi fázisainak tömörített összefoglalásával találkozunk stb.

De az Apostol elemzésének el kellene vezetnie a romantika általános, fejlődési problémáinak megvitatásához is. Ennyiben a Petőfi-romantikájának elemzése Jókai első korszakának megértéséhez is fontos adalékokat nyújt majd. Hisz fel kell még tárnunk a Petőfi—Jókai-barátság irodalmi tartalmát, ars poetica-beli közös vonásait is. Később, a Jókai-kérdés tárgyalásánál rámutatunk arra, amiben Petőfiék romantikája gyökeresen különbözik akár Kölcsey és Vörösmarty, — akár Eötvös és Szalay romantikájától. Kétségtelen, hogy Petőfi szélsőséges romantikájában ugyanaz a lázadó, a hűbéri Magyarország izlésével, konvencióival szembeszegülő indulat mutatkozik meg, mint népdalaiban is. Petőfinél a népdalok realizmusa és a romantikus művek helyenkénti szélsősége: ugyanabból a plebejus lázadásból, ugyanabból az újat kívánó, újat teremtő indulatból táplálkozik. Ennek a fajta romantikának elemzésével világíthatjuk csak meg a Hóhér kötelének, a Tigris és hiénának valódi jelentőségét. És természetesen — az Apostolét is.

Arany János

Az Arany-évforduló anyagából kiemelkedik Bóka László akadémiai előadása, A lírikus Arany (A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának közleményei, 1952. III. kötet 1—2. sz.) és Barta János bevezetése a Magyar Klasszikusok Arany-kötetéhez (1952). A korábbi Arany-tanulmányok sorában meg kell emlékeznünk Keresztúry Dezső szép életrajzi tanulmányáról (A hallgató Arany, Irodalomtörténet, 1950. 3. sz.), és nagy érdeklődéssel várjuk Barta János Arany-monográfiáját is.

Bóka László előadása, a lírikus Aranyról fontos lépés a helyes Arany-értékelés kialakulása felé. Ez a tanulmány szembefordul az epikus Arany túlértékelésének eddigi gyakorlatával és Arany lírai munkásságát épp a forradalomhoz, a Petőfi-barátsághoz való hűség szempontjából tekinti végig. Ez a tanulmány szép példája annak is, hogyan lehet tiszta, művészi igényű formában kifejezni tudományosan megalapozott, lényeges mondanivalót. Bóka Lászlónak ez az írása mutatja legszembetűnően, mily mértékben lehet túlhaladni a 30—40-es évek esszé-stílusán. Azok a kritikák, melyeket egynemelyik írásának esszé-jellegével szemben gyakorolni lehet, ennél a tanulmánynál érvényüket veszítik.

Mégis néhány kérdésben vitatkozni szeretnék Bóka Lászlóval, s főként Arany ballada-költészetének háttérbeszorítását, mostoha kezelését szeretném szóvátenni.

Azt hiszem, a Katalinnak, mely Arany új korszakának kapujában áll, másféle értékelést kellene adni, mint aminővel Bóka Lászlónál és Barta Jánosnál találkozunk. Nem csupán antifudái romantikája miatt, de azért is, mert a Toldi és a Murány hűbéri idillje helyett a Katalinban a »vas kényúri gög« szörnyűségének

rajzát kapjuk, a »kevély bűn méltóságának«, a »hiú dölyf« takarta pokolnak leleplezését. Petőfi hangját, leginkább az olyan részletekben ismerhetjük föl, melyek a kunyhók népére utalnak, a »becsület, munka és nyomor« kapcsolatára, vagy amelyek a munka oly szemléletes, friss képét nyújtják, mint a sziklabolt fejtését stb. A Katalinban a várúr és a szolgák viszonyának ellenséges, kiélezett volta ugyancsak Petőfi sugallatára mutat, nemkülönben magának a cselekménynek végsőkéig feszített romantikája. De vannak a Katalinban mozzanatok, melyekkel több Arany-balladában ismét találkozhatunk. A tragikus kimenetelű szerelem, a szerelmesek végzetserű pusztulása, stb. mindez újból előbukkan majd a Bor vitézből, az Éjjeli párbajban is. Arany »tragikus« szemlélete, melynek nyomát nem tarthatjuk még a forradalom előtt: íme, most kezd kibontakozni.

Bóka László igen találón figyelmeztet a kapitalista világ miatt támadó lírai hangokra. Ebben a korszakban Arany kedélye állandó hullámzást, vergődést mutat. Arany ekkoriban a csüggedés és a Petőfihez való hűség, a forradalmi feladatok vállalása, a szabadságharc ügye melletti felelősségérzet közt vergődik. Nem csupán a kapitalizmus miatti kétségbeesés ütközik elő e korszak némelyik versében, hanem a magánéletbe való visszahúzódnak vágya is, melyet azonban végülis egyőz a hivatástudat, a Petőfi-örökség ébrentartásának kötelessége.

Arany 50-es évekbeli lírai korszakának központi élményét ez a küzdelem adja meg; vagyis: meghasonlás, — és kitörés a meghasonlás állapotából, kitörés a Petőfi-örökség továbbvitele, a 48-as költői hivatás megvalósítása érdekében. Arany 50-es évekbeli lírája kétségtelenül, legszorosabban 48—49 élményéből, illetve a bukás miatti kétségbeesés, fájdalom élményéből fakad. Ebből fakadnak a kétségbeesett, meghasonlott alkotások is. Ugyanakkor azonban úgy láthatjuk, hogy a 48-at folytató Arany előremutató vonásai nem elsősorban a líra területén mutatkoznak meg. A balladák Aranya — természetesen, a maga korviszonyai közé szorultan — még világosabban mutatja őt Petőfi folytatójának, mint lírája. Ezért tehát az igazi Arany, a 48-as, a Petőfihez hű Arany arcképének megrajzolásánál nem lehet feladatunkat a líra vizsgálatánál megszakítanunk. Arany a balladában és az epikában is nagyrészt ugyanannak a hivatásérzetnek a költője, melyet a Bóka-tanulmány helyes elemzése szerint a líra is kifejez.

Arany nagykorúsi balladáinak túlnyomórésze olyan történelmi párhuzamokat elevenít fel, melyek nagyonis konkrét és célzatos módon az 50-es évek politikai viszonyaira utalnak, s ez utóbbiakban lelik meg értelmüket. E történelmi párhuzamok mögött mindig ott rejlik a serkentés, az agitálás vágya, — az a törekvés, hogy az elnyomott néphez szóljon, a nemzeti ellenállást serkentse, hogy ébrentartsa a nemzeti öntudatot a Bach-korszak viszonyai között. Nem véletlen, hogy a történelmi tárgyú balladák előadásmódja rendkívül tiszta és világos, — nem véletlen, hogy ezek a balladák oly erőteljesen mutatják a Petőfi-örökség jelenlétét. Arany 48-as hűségének, Petőfihez való hűségének épp a nagykorúsi korszak történelmi balladái nyújtják legtisztább példáit. Ezeket a balladákat még az 50-es évek lírájánál is fontosabbnak kell éreznünk.

De még Arany ekorszakbeli epikája is a Petőfi-örökség továbbélését mutatja. A Katalin feudalizmus-képével már foglalkoztunk. Ez a kép sokban emlékeztet a Salgóóra. De többi epikus alkotásában is a népies epika, a Petőfi-teremtette epika továbbfejlesztésére törekszik Arany. Az Apostol nem egy ábrázolási módja felfedezhető a Bolond Istók első énekének realista-romantikus valóságképében. Ugyancsak a Bolond Istók a Petőfi-féle genrekép-realizmus

továbbfejlesztéséről is tanúskodik (ld. a csász alakját stb.). A rendkívül problematikus és eszmeiségében kétségtelenül hibás Nagyidai cigányok bírálata a szabadságharcról: szintén annak a kétségbeesésnek és meghasonulásnak gyümölcse, mely 48 bukása nyomán született Aranyban. Ugyanakkor a Nagyidai cigányok formájában, kifejezési eszközeiben, népies humorában, — szintén Petőfi népies epikájának folytatása. E népies epika felé törekvésről tanúskodnak a Daliás Idők dolgozatai, valamint a Csaba-mondakör feldolgozási kísérletei is.

A Bolond Istókot eddig általában úgy fogták fel, mint Arany egyedülálló kísérletét a kortársi valóság realista megragadására. Ez így helyes is. De teljesen téves az a felfogás, mely szerint Arany a Bolond Istóktól elfordultában a realista, népies ábrázolóművészetnek fordít háttát. *Arany abban is hű marad Petőfihez, hogy népi hős megalkotására törekszik.* Az 50-es évekbeli epikus kísérletei, félbenmaradt alkotásai, valamint kész művei is arról tanúskodnak, hogy keresi a népi hős nagy témáját. A Bolond Istók népies alkotás lett volna, de Istókot nem lehetett népi hőssé formálni. Ezért fordít háttát Arany ennek a témának, és fordul a Csaba-mondakörhöz. A népi hős vonásait egyelőre Etelében találja meg, — persze, ellentmondásos módon.

A polgári irodalomtörténetírás célzatosan elszakította egymástól az epikus és a lírikus Aranyt, az előbbinek juttatván a főszerepet. Bóka László utat tört a lírikus Arany elemzésével a *teljes Arany*, az igazi Arany megértéséhez. De ehhez csak úgy juthatunk el, ha az 50-es évek liráját, epikáját, balladáit szerves költői és világnézeti egységben látjuk.

Az Arany-balladák — és általában az egész Arany-életmű — legfontosabb kérdéseinek megértéséhez a konfliktus és a tragikum megvizsgálása vezethetne el bennünket. Az alábbiakban az itt adódó feladatokat csak vázlatosan ismertetem, — de kétségtelen, hogy a konfliktus, valamint a tragikum szerepének, jelentőségének, változatainak elemzése Arany művében számos, eddig homályos kérdést világíthatna meg.

A polgári irodalomtörténetírás túlhangsúlyozta Arany tragikumának jelentőségét. Ez a tragikum felfedezhető Arany bizonyos műveiben, de egyeduralkodónak éppen nem tekinthető. A tragikum jelenléte Arany műveiben egy olyan benső meghasonlottságról tanúskodik, mely csak életkörülményeiből, és pesti korszakától kezdve, a népelettől való fokozatos eltávolodásából magyarázható meg.

A tragikum is konfliktusból származik. Az igazán mély és a valóságot drámaian feltáró tragikum mögött mindig nagy konfliktusok rejtőznek. Sajátos jelenség, hogy Arany tragikumai mégis, többnyire híján van a nagy történelmi-társadalmi erők konfliktusának. Ez a tragikum elsősorban lélektani jellegű. A »bűn és bűnhődés« folyamatai Arany »tragikus« alkotásaiban: többnyire nem fakadnak mély, történelmi-társadalmi konfliktusokból. De azt mondhatjuk-e, hogy Aranytól általában elmosódtak a konfliktusok, — illetve, hogy azok túlnyomórészt lélektani-morális jellegűek? Éppen nem! Arany legjelentősebb, és legmélyebb realizmusról tanúskodó műveiben igen éles konfliktusokat fedezhetünk föl. De az ilyen művek — híján is vannak a tragikumnak. Ilyenek elsősorban a körösi korszak történelmi balladáit. Ezekben a balladákban a konfliktusos jelleg az uralkodó. A Szondi két apródjában a hűség és a megalkuvás konfliktusát fedezhetjük föl. A hősök itt is elbuknak, de bukásuk éppen nem tragikus, — hanem felemelő. Még élesebb a walesi bárdokban a hűség és az árulás konfliktusa. De a walesi bárdok pusztulása sem tragikus: mártíromságukban felülemelkednek minden tragikumon, s diadalmos hőökként állnak előtt-

tünk. Konfliktust tartalmaz a Rákócziné-ballada is ; a közösségi feladat és a magánéleti boldogság ütközik össze benne, és a konfliktusból itt is az áldozatot vállaló hősiesség felemelő végtanulsága derül ki. Arany balladáinak tehát van egy csoportja, melyből teljességgel hiányzik a tragikum, s melyben a konfliktus nagy, történelmi-társadalmi erők összeecsapásából származik. Ez a konfliktus mindig hősi, felemelő, lelkesítő erejű.

Meg kell említenünk, hogy Arany némelyik művében a konfliktus az osztálytársadalom valódi arcát leplezi le, az osztálykonvenciók, elfogultságok stb. embertelenségét mutatja meg. Ilyen konfliktust láthatunk a Katalinban, és A képmutogatóban, ahol a feudális konvenciók és az egyéni boldogságra törekvés összeütközéséből jön létre a tragikus kifejet. Ez a tragikum azonban nem lélektani, nem morális jellegű. Ez a tragikum olyan konfliktusból jön létre, mely kiélezett társadalmi ellentétekből származik.

Külön csoportot alkothatnak az olyan Arany-balladák, melyekben bukás tanúi vagyunk, és ez a bukás konfliktusból származik, mégpedig az elnyomott, kizsákmányolt, nyomorba taszított egyén, — és a kíméletlen, kegyetlen társadalom konfliktusából. A nyomor sodorja bukásba a Hivatás alakjait, közvetett módon a Tengerihántás paraszballadájának hőseit, valamint Szőke Pannit is. Arany balladáinak van tehát egy csoportja, melyben a konfliktus — társadalmi jellegű, a bukás ugyancsak társadalmi viszonyok eredménye, de a bukásnak, valamint a konfliktusnak hősi jellege nincs. Ennek ellenére ezek az Arany-balladák éppoly realisták, mint a hősi konfliktusú történelmi balladák, — sőt, realitásuk még fokozott erővel is jelentkezik.

Konfliktus és tragikum viszonyának alapos elemzése arról győzhetne meg, hogy Arany-nál a minél tisztább konfliktusok bemutatása : társadalombíráló célzatról, a kor valóságának megmutatásáról, illetve a kor politikai-történelmi viszonyaihoz szóló serkentő-agitáló szándékról tanúskodik. Ugyanakkor a lélektani-morális jellegű tragikum távolodást jelent az igazi korkérdésektől. Nem véletlen tehát, és Arany fejlődésének rajzával mindenképp összhangban áll, hogy a tiszta konfliktusok elsősorban a kőrösi korszak balladáiban figyelhetők meg. De ilyen konfliktusokat találhatunk az Őszikék-korszak némelyik balladájában is. Viszont a tragikum jelentkezésére már a kőrösi korszakban felfigyelhetünk szórványosan, — de igazi kibontakozását az Őszikék-korszakban láthatjuk. Fel kell figyelnünk arra, hogy a tragikum morális jellegét a Csabakirályfi-trilógia terve, valamint a Buda halála is magában foglalja. Fontos feladat lenne Arany és Kemény tragikum-problematikájának összevetése is.

Arany-tanulmányában Barta János foglalkozik a Toldi-ábrázolás osztályelemeivel. A kérdés igen bonyolult, hisz annak a Toldinak, aki a mű elején porsuhanc-ként lép fel, a temetői jelenet után bele kell olnadnia a lovagi kasztba. Miklósnak eszébe sem jut, hogy petrencerúddal keljen birokra a szegény özvegy két fiának gyilkosával. A cseh bajnokkal való megvívás tehát immár »társadalmi« kérdéssé, — a lovagi kaszthoz tartozás kérdésévé is vált Miklós számára. Jól tudja, hogy paraszti mivoltában a cseh lovag nem is méltatná párviadala. Miklós számára tehát a lovagi páncélzat ugyanolyan fontossággal, — társadalmi fontossággal — bír, mint, — hogy távoli, s mégis rokon példát idézzünk — Balzac-nál a Vesztett illúziók Lucien-je számára a divatos frakk, melyben az operai előadás-megjelenhetik. És ezért konstruálja is meg Arany a költemény egyetlen véletlen helyzetét : Miklós találkozását az arany-bélésű cipőt hozó Bencével. A véletlen mesterséges voltát enyhíti azzal, hogy Miklóst a temetőben hátlatja, — mely a Nagyaluból Pestre vezető út mentén fekszik. A cipő száz aranya

afféle »belépési« lehetőséget nyújt Miklósnak a lovagi világba, — bár az igazi beilleszkedést majd leginkább paraszti vonása: *ereje* teszi számára lehetővé. A száz arany epizódja az a fordulópont, mely Miklóst a hűbéri világba lépteti.

A véletlent enyhíti, s a temetőbe visszatérést indokoltnak feltüntető Arany előbb a város »hideg, embertelen« közönyét érzékelteti, a bika-epizód után, — Miklós újabb kisenmiztetését így kapcsolván össze a temetőbe visszatérés szükségével. S ezt a szükségét támasztja alá a hirtelen támadt ötlet is: elkéri az özvegytől fiai fegyverzetét.

Dehát miért nem kérte előbb, az özvegy elbeszélése után? Az első temető-jelenet után Miklóst felindultan látjuk, mint aki »Tovább az asszonnyal nem közlöttem dolgát«, s csak ment, nagy dolgokat forgatván magába. »Arany azért akadályozta meg a fegyverzet kölcsönzést, mivel érzi: ez a megoldás csak amolyan »áruhát« nyújtana hősnének, s Miklós ilymódon mintegy csak belopná magát a lovagi kasztba. Arany érzi, hogy Toldinak a maga származási jogán kell e kasztba lépnie, s ezért is vásároltatja a fegyverzetét a tulajdon pénzén.

Miért nem viheti e pénzt már szöktében magával? A farkaskalandot használja fel a költő a száz arany epizódjának előkészítésére. A farkasokról, képzettársítással György jut az eszébe, s már viszi is magával a hullákat, hogy hasonló sorsra juttassa a rossz testvért. Mégis beéri azzal, hogy a farkasokat »testvérbátyjuk« mellé fekteti, — ám szagukra kezdenek ugatni a kutyák, szakad meg az anya és fia búcsúzási jelenete, — és emiatt kell Miklós után küldeni a száz aranyat. Hiszen ha az anya tüstént átadhatná, Miklós problémája már a költemény derekán megoldódnék. A száz arany, az özvegyvel való találkozás *után* kell érkeznie ahhoz, hogy Miklós egyéniségének teljes kibontakozását és a győzelmét szolgálhassa. Így ugyanis Miklós harcát és győzelmét teszi lehetővé, — kiemelkedését az elnyomásból. Amúgy pedig: egy törvény elől szökő, gazdag nemesúrfi útravalója lenne.

Arany tehát arra törekszik, hogy minél kevésbbé éreztesse velünk hősnének nemesi mivoltát, — illetve, csak ott domborítsa ezt ki, ahol egy nagy és bátor tett végrehajtásához van rá szükség. Egyrészt kélszleteti tehát, hogy Toldi a száz aranyhoz hozzájuthasson, — másrészt pedig egy véletlen útján sietteti is a pénz megszerzését, amikor Miklós sorsa fordulóponthoz érkezett. Mind a késleltetés, mind a siettetés ugyanegy célt szolgál, a fordulópont szerves előkészítését, a cselekménybe illesztését. De az, hogy Miklós nagy gondját Arany mégis csak egy véletlennel tudja megoldani, eléggé tanusítja, mennyire nehéz feladat volt e paraszti alak lovagi formák közé kényszerítése.

Hogy Arany előtt mennyire tudatos volt e fordulópont fontossága, azt Szilágyinak írt levele is bizonyítja: »...a szerkezetben lényeges hibát fedeztem fel egyet. Toldi Miklós, midőn Laczi által hadi életre buzdíttatik, bátyjától osztályrészét, pénzt, lovakat stb. kell, hogy követeljen, legalább is azt, hogy őt *leventéileg* állítsa ki, s ezen köztük vizsgálódásnak támadni. Ezt megjavítandom.« És Arany utólag illeszti a költeménybe azt a szakot, melyben Miklóst »pénzt, paripát, fegyvert« követel. A két testvér összeütközését tehát csak az egész mű megalkotása után kapcsolja a fordulópontban jelentkező problémához. De ezzel a mű drámaiságának központi elemévé teszi a »leventei« kérdést.

Arany ebben csak a történelmi tárgy logikájának, követelményének engedelmesskedik, — ahogyan Petőfi is a János Vitézben a népmesei tárgynak. Hiszen János Vitéz is a jobbágyokká leigázott óriások segítségével veri szét — a Sötétség Országát, vagyis a kizsákmányolását, melynek az Iluskát kizsákmányoló, majd elpusztító mostoha is tagja.

Miklós lovagi szerepeltetése nem válik az ő eredendően népi, paraszti voltának cáfolatává. Petőfi nem érezte annak. De még Gyulai sem, aki elismeri, hogy a »viszonyok jármát« lerázó, feltörő »pórsuhanc« bizonyára »összehangzotta« — »azon kor vágyát és élményeit, amelyben az első rész megjelent.«

De Miklós egyéniségének, paraszti helyzetének és pályájának pedig hűbéri jellegéből következik a Toldi Estéjének *másik* konfliktusa is. A harmadik részben Toldi egyrészt parasztként jelenik meg a színen, hogy az ország becsületét megmentse, — és paraszti voltában kerül is újabb összeütközésbe az udvarral. A lovagi világba »felemelkedett« Toldi azonban halálos ágyán a lovagkort is megtestesíti, mely immár letűnik a Nagy Lajos képviselte reneszansz mögött. Toldi és az udvar összeütközésében a letűnő lovagkor és az ébredő reneszansz konfliktusa is elénktáru. Az apród-epizód a paraszti Toldi konfliktusát mutatja inkább, — a halálosági jelenet pedig inkább a lovag Toldiét. És Arany egyetért hősével, amikor ez nem törik be az udvari szokások közé, — de nem ért vele egyet, amikor ő az *új világot* is, a reneszansz világát, melynek magyar tűzhelye a királyi udvar, elutasítja magától. A Toldi Estéje végtanulságát Lajos szavai fejezik ki, Toldi halálos ágyánál:

Változik a világ, *gyengül*, ami erős,
És *erős* lesz, ami gyenge volt azelőtt.

E szavak értelme a 48 közből álló Magyarországra vonatkozik. És a forradalmi Európára is. Mert ezeket a sorokat Arany az itáliai és párizsi forradalmak idején írhatta. A gyengülő régi és az erősödő új folyamatait átélhette Arany mind hazája, mind Európa életében.

A Toldi Estéjét Arany 1848 március 20-án fejezte be, de műve csak 1854-ben jelent meg. Az 1848-as »első dolgozatban« a költő még sokat változtatott, — egyebek közt kihagyta az apród-jelenetnek azt a részét, ahol Toldi az újabb műveltség, s a külföld majmolása ellen kifakad. Ugyanakkor azonban változatlanul meghagyta azt a részt, ahol Lajos az új világot védi. Erre a változtatásra részben az osztrák cenzúráról való félelem adhatott okot, — de ha *csupán* ez lett volna oka, miért nem állította vissza a kihagyott részt később? (Igaz, ezt egyebütt sem tette meg. Ld. Családi kör). Ha arra gondolunk, hogy 1849 után a konzervatív-reakciós körök — úgyszólván a kiegyezésig — »külföldinek«, »utánzottnak« rágalmazták a 48-as alkotmányt, s vele szemben az »ősit«, a »hazait« — vagyis : a rendit vették védelmükbe, — akkor arra is gondoljunk, hogy Arany e részt talán azért hagyta ki véglegesen, mivel a 48-as alkotmány ellenségeinek érveivel hangzanak össze, a költő akarata ellenére, az ősz Toldi szavai.

Kétségtelen azonban, hogy a király szavai, melyekben a régi és az új küzdelmét fejezi ki, — ezek a 48-as átalakulás, valósággal a forradalom hangulatát lehelő szavak nincsenek összhangban a költemény addigi menetével. A cselekményből éppen nem következik a konfliktusnak olyan megfogalmazása, aminőt Arany a király szájába ad. Mi következik ebből? Hogyan magyarázhatjuk ennek a négy sornak a költeménybe kerülését? Feltehetjük, hogy Arany ezt a strófát a 48-as márciusi események után, de mindenképp a februári forradalom *után* írhatta. Olyan félreérthetetlenül utal a régi világ letűnésére, és az új születésére, hogy e sorok csak a forradalom hatására születhettek meg. Arany szívét megérintették a forradalmi események, s ezek hatása mutatkozik meg a király szavaiban is. Kétségtelen, hogy a letűnő régi és a születő új konfliktusában Arany elmélyíti a költemény eszméiségét. Igaz, hogy ennek a konfliktusnak nincsenek elégséges előzményei az addigi cselekményben. Ennek ellenére, Toldi

lovagias jellege lehetővé teszi Arany számra, hogy hőst a letűnő régi világ, a lovagi világ képviselőjeként is mutassa meg. A konfliktus ilyen továbbfejlesztése megbontja a költemény eredeti eszmeiségét. Kettős konfliktussal állunk itt szemben: egyrészt a népi vonásokkal megrajzolt Toldit látjuk magunk előtt, aki egykori pórsuhanc jellegével egyezően kerül összeütközésbe a királyi udvarral, — s ebben a konfliktusban az ősz Toldinak van igaza. Másrészt azonban a lovagi Toldit látjuk magunk előtt, aki a reneszansz új eszmeiségével, — a későbbi polgári forradalmak csíráit már magában rejtő eszmeiségével — kerül konfliktusba, és itt már nem Toldinak, hanem a reneszansz szellemét képviselő királynak van igaza. Az, hogy a költemény későbbi átdolgozása során nem hagyta ki ezt a részletet, — hanem mint láthattuk, kihagyta azt a passzust, melyben Toldi, a cselekmény korábbi részeivel összhangban, Lajos udvarának idegenmájmólását ostromozza, — mindez azt bizonyítja, hogy Arany ragaszkodott a forradalom sugallta gondolathoz, akár a mű eszmei egységének megbontása árán is. A Toldi Estéjének egyik konfliktusában, a régi és az új összecsapásában tehát megtaláljuk a 48-as események tükrözését. E tükrözés fontos eleme a Toldi Estéje eszmeiségének.

A fentiekkel egy olyan felfogást próbáltam kifejezni, mely a Toldi-ábrázolás osztály-elemeinek másféle értelmezését, magyarázatát adja, mint Barta János. Azt hiszem, a Toldiban megvalósított ábrázolás, Toldi Miklós »osztályhelyzete« még számos vitát fog életre hívni. És e viták során újból és újból vissza kell majd nyúlnunk Lukács György Toldi-tanulmányához, mely az Arany művével kapcsolatos kérdéseket oly tisztán és pártosan fogalmazza meg.

Barta János Arany-tanulmányának egyik legeredetibb része az az értékelés, melyet a Buda Haláláról nyújt, s melyben Aranyt arra a törekvésére is figyelmeztet, mellyel az epikát »modernizálni« akarta. Igen figyelemreméltóak Bartának azok az elemzése, melyekkel a Buda Halálában megmutatkozó életörömet, az alakok regényszerű ábrázolását, Arany politikai aktivizálódásának jeleit stb. boncolja.

Bóka László és Barta János tanulmányainak köszönhetjük, hogy a mi korszakunk, — a »Petőfitől Adyig-korszak« — területén épp az Arany-kutatásban történt a legjelentősebb előrelépés.

Jókai Mór

A Jókai-kérdés az 1949-ben lezajlott Jókai-vita után mintha zsákutcába jutott volna, — de épp most, Nagy Miklós és Szabényi Géza kutatásai biztosítékot nyújtanak arra, hogy a Jókai-probléma új oldalról nyer megvilágítást, új vonatkozásokban gazdagon kerül közvéleményünk elé. Különösen fontos eredményeket várhatunk Szabényi Géza publicisztikai kutatásaitól, melyek majd a Jókai-életmű és a kor politikai-társadalmi valósága új összefüggéseire hívják fel a figyelmet. Szabényi kutatásainak iránya — vagyis: Jókai újságírói, publicisztikai működésének feltárása — azért is helyes, mivel Jókai számára különösen az 1864—68-as korszak, elsősorban a publicisztikai és sokkal kevésbé a regény korszaka volt, — de már korábban, és később is, az újságírás művészeté mintegy kiegészítő nála a regényírás művészetét. Jókai nem egy regényének eszmeiségét, politikai célzatát — hirlapi írásai fejtik meg számunkra. Így pl. a Kőszívű ember fiainak célzatát is, mellyel Jókai az önálló, nemzeti hadsereg mellett érvel, a kiegyezés után, — vagy a Rab Rábyét, mely mögött Jókai

politikai vívódásai, meghasonlásai lappanganak stb. Jókai publicisztikai munkásságának feltárása majd világos képet nyújt a kiegyezéshez való viszonyáról, az iparosítás kérdésében, a kapitalizmus jelenségeivel szemben elfoglalt állásáról stb.

Egy összefoglaló Jókai-monográfia megírását pedig máris türelmetlenül várhatjuk Nagy Miklóstól, aki az 1949-es vita óta már bizonyosságát adta annak, hogy a Jókai-kérdésben eredeti és lényeges mondanivalói vannak.

Hisz a felszabadulás utáni Jókai-értékelések közül a legigényesebbet is Nagy Miklósnak köszönhetjük. (Fekete Gyémántok, Előszó, Magyar Klasszikusok, 1952). Ebben a tanulmányban Nagy Miklós többek közt már utal arra is, hogy ez a regény Jókai legjobb írói tulajdonságát juttatja érvényre, — azt, hogy mindig lépést tud tartani a nemzeti élet eseményeivel, és ki tudja választani azt a témát, mely olvasóközönségét ez események közül leginkább érdekli. Nagy Miklós rámutat, hogy Jókai a nemzeti iparosodás és a belőle fakadó demokratikus fejlődés oldalán foglal állást, szemben az egyház, a nagybirtok, és az osztrák kormány támogatását élvező, gyarmatosító, spekuláns, külföldi banktőkével. Nagy Miklós szerint Jókai azonban ugyanakkor nem tud megbirkózni a magyar társadalom belső ellentétével, amely a haladó, polgári gondolkodású munkaadó és a munkása közt jön létre. Utal a tanulmány arra is, hogy Jókai a megoldást az utópisták európai mértékben már időszerűtlen, és hazai viszonylatban is erősen ellentmondásos elméletének valóraváltásában véli felfedezni. Nagy Miklós kétségtelenül sok eredeti szempontot tartalmazó elemzését sajnos, bizonyos elvontság is jellemzi, mely az előszó stílusában, előadásmódjának hermetikus jellegében mutatkozik meg elsősorban.

A Fekete Gyémántokkal kapcsolatban számos megoldatlan kérdés adódik. Így elsősorban az utópista szocialista eszmék sokat emlegetett, de filológiaiilag mindmáig fel nem dolgozott szélesebbkörű hatásának kérdése. Ezzel kapcsolatban fontos lenne megvizsgálni, milyen állást foglalt el Jókai a saint-simonistáknak azzal a csoportjával szemben, mely III. Napoleon idején az állam-apparátusban foglal már helyet és a császári ipar-politikát, valamint a Crédit Mobillier-t támogatja. Fontos lenne felderíteni, miféle közgazdasági nézetek szólnak meg Berend Iván ajkán, amikor a Kaulmann Félix képviselte monopólium-gondolattal szembeszegül. Fel kellene még deríteni azt is, miféle utakon jutott el Jókai a technikai kultúrába vetett ama bizalomhoz és reménységhez, mely oly ékesszólón hatja át a Fekete Gyémántokat és a Jövő Század Regényét. Általában, a Fekete Gyémántok problematikáját az Aranyember és a Jövő Század Regénye propagálta eszmék világánál kellene megvizsgálni.

A Jókai művét tárgyaló tanulmányok sorában ki kell emelnünk Bóka László bevezetését a Kőszívű ember fiaihoz, mint az irodalomtörténeti népszerűsítő munka egyik legszebb példáját. A tanulmány kifejti, hogy a regény kialakulásában Jókai emlékei, élettapasztalatai dominálnak, és a társadalombírálat csupán a szabadságharc hősi küzdelmeinek bemutatásában nyilatkozik meg, alapot nyújtva arra, hogy a restaurált nemesi uralmat összehasonlítsa az olvasó egy különb hagyománnyal: a szabadságharc hagyományával. Bóka László tanulmánya Jókai e remekművét az őt megillető helyre állítja, és egyben figyelmeztet bennünket arra is, hogy Jókai egész életművében bőséggel találhatunk olyan mozzanatokat, melyek buzdítóan, serkentően használhatók fel népünk és különösen ifjúságunk hazafias nevelésében.

Jókai értékelése terén új mozzanatot jelent Király István elemzése is, mellyel Mikszáth-monográfiájában (1952) találkozunk. Ez az elemzés azonban

bizonyos mértékben túlzott szigort alkalmaz Jókaival szemben, és művének bizonyos lényeges vonásait háttérben hagyja. Király igen helyesen mutat rá arra, hogy Jókai romantikája utolsó nagy fellobbanása volt annak a jellegzetes magyar romantikának, melynek Vörösmarty Zalán futása jelezte a kezdetét. Király fontos megállapítása az, hogy ez a romantika mélyen összeszövődik a nemzeti függetlenségért vívott harcokkal. Ugyanakkor azonban Király szerint Jókai romantikájához hozzátartozik egy áltató, káros hazugság is. Szerinte Jókai meséinek színes ködében minden probléma elsimul, és műveiben ugyanaz a hazug illúzió tükröződik, mint eszményi alakjaiban: a nemesség történeti vezetőszerepébe vetett reakciós téveszme. Király szerint a Jókait követő Mikszáth járható útra lép ugyan, de egyben zsákutcába is kerül, mert Mikszáth számára Jókai követése szükségszerűen a valóság meghamisításához vezet. Ugyanakkor azonban, amikor Király hangsúlyozza Jókai ösztönző hatását Mikszáthra, nem ismeri el, hogy az a romantika, melyet Mikszáth mindvégig megőrzött, még a legutolsó írásaiban is, egytől fakad a Jókaiéval, mert ez utóbbinak romantikáját is egy nagy és hősi, szép és igaz világ utáni vágyakozás, áhítózás szülte. Király általában túlságosan is elszigetelni igyekszik Mikszáthot a Jókai-féle sugallattól, és nem annyira Jókai utódját, mint inkább Móricz elődjét kívánja látni benne. Kétségtelen, hogy Mikszáth elszakad a Jókai-örökségtől, amikor sikerül kialakítania a maga kritikai, leleplező művészetét, melynek koronáját a Különös Házasság és a Noszty fiú esete Tóth Marival jelenti, — de még ezeknek a műveknek romantikus szálai is Jókai anyagából szövődnek, — nemes anyagból.

Kétségtelen, hogy Mikszáthot ugyancsak Jókaihoz kapcsolja anekdotai művészte is. Az anekdota lehetővé teszi a leleplezést, de humorában, kedveségében benne rejlik valami megbocsátó hangsúly is. Király szerint Mikszáth anekdotái sokkal inkább bíráló jellegűek, mint a Jókai anekdotái. Pedig Király véleményével szemben valószínű, hogy Jókai anekdotaiságának alapos vizsgálata bebizonyítaná, hogy Kárpáthy János, Tallérossy Zebulon, és még számos anekdotai figura Jókai művében ugyancsak bíráló értelemmel bír.

Továbbá nem szabad megfeledkeznünk arról az ösztönző hatásról sem, melyet Jókai épp utolsó korszakának bíráló jellegű alkotásaiban sugároz ki Mikszáth felé. Különösen szembeszökő Jókainak a kritikai realizmus irányában is elindító hatása, a Rab Ráby és a Különös Házasság összevetésénél. A két regény között nyilvánvaló párhuzamosság áll fenn. A Rab Rábyban éppúgy, mint a Különös házasságban, az igazságáért és becsületéért, illetve boldogságáért küzdő ember kétségbeesett viaskodását látjuk, egy elnyomó, embertelen, elaggott, de annál ridegebb, könyörtelenebb társadalmi renddel szemben, melynek sziklafalairól a hős minduntalan visszahull. Az az erő, mellyel Jókai a hűbéri rend elleni magányos, tragikus küzdelmet bemutatja, ösztönzően hathatott Mikszáthnál ugyanennek a küzdelemnek megmutatására, a Különös Házasságban is. Jókai tehát nem csupán romantikus sugallatokkal szolgált Mikszáthnak, hanem utolsó életszakának realista törekvéseivel is megerősítette Mikszáth kritikai realizmusának kibontakozását.

*

Jókai művészetének értékelése, boncolása számos elvi kérdéshez kell, hogy vezessen bennünket. Különös gonddal kell megvizsgáljunk azt a tételt, melyet Király állított fel, Jókai »hazug illúzióival« kapcsolatban. Jókainak a szabadságharc utáni korszakában bőségesen akadnak illúziók, — csak hogy ezek a

nemzeti érzésnek, a nemzeti ellenállásnak ébrentartását célozzák. Jókait követi ebben Vas Gereben is, — de ő sokkal inkább törekszik bizonyos osztály-hiúságok legyezgetésére. Jókai a Magyar Nábob és a Kárpáthy Zoltán főúri hőseivel a magyar arisztokrácia nemzeti hivatása érdekében kíván mozgósítani. Jókai célja az, hogy az arisztokrácia vállaljon szerepet a nemzeti ellenállásban, s Szent-irmay Rudolf példája nyomán vagyónát, hatalmát fordítsa a nemzet hasznára. Eötvös arisztokrácia-ábrázolásából pl., melyet a Növérékben nyújt, valamint a Keményéből is, — ez a mégoly illúziós, de mégis patrióta szándék teljességgel hiányzik.

A Jókai propagálta illúziók jellemzésére idézhetjük az Új Földesurat is. Ezt a regényt sokan úgy tekintették, mint a kiegyezés valamely »propaganda-művét«. Kétségtelen, hogy Ankerschmidt alakjában Jókai azt az osztrák katonát rajzolja meg, aki hozzáhasonul a magyar viszonyokhoz, és majdhogynem »jó magyar ember« válik belőle. Ő maga a regényhez, 1895-ben írott utóhangjában azt vallja, hogy a magyar földbirtokossá lett osztrák hóhér, Haynau adta neki Ankerschmidt alakjának ötletét. Ezt a jóval a regény megjelenése után kelt előszót bizonyos fenntartásokkal kell fogadnunk, mivel Ankerschmidt egyéniségében semmi sincs Haynauéból. Mi lehetett Jókai célja Ankerschmidt »magyarrá válásának« megrajzolásával? A regény célzatát csak a konkrét magyar viszonyokból érthetjük meg. A Schmerling-korszak idején a nemzeti ellenállás új feladatai kerültek előtérbe. A hosszú ideig tartó önkényuralom sokakban talán már csüggedést, reménytelenséget keltett. Jókai a reményt, a bizakodást próbálta a nemzetben ébrentartani, méghozzá, jellegzetesen *illúziós* eszközökkel. Az Új Földesúr nem a kiegyezést készíti elő, hiszen a regény megírása idején a kiegyezésre gondolni politikai lehetetlenség volt. A regény alapeszméje, vagyis a »magyar föld átalakító erejének« annyit hangoztatott tétele azt a célt szolgálja, hogy a közvéleményben remény és bizakodás ébredjen az ellenállás végső kimenetelét illetően. A regény azt igyekszik bizonyítani, hogy ellenségeink közül az aljasak, a Bach-huszárok stb. kudarcot szenvednek, — a »becsületes« ellenség pedig a mi pártunkra áll át (ld. Ankerschmidt), a magyar nép erkölcsi ereje, és a »magyar föld átalakító ereje« következtében.

*

Jókai életművének, épp az illúziók kapcsán, egyik legfontosabb elvi kérdése: romantika és realizmus viszonya. Kétségtelen, hogy az 50-es években, az Eötvös 48 előtti, kritikai realista művészetének éles replikájaként, regényirodalomunkban Jókai feltámasztja a romantikát, s új érvényt szerez neki. Természetesen, nem a Karthausi romantikája ez, s nem is az a világfájdalmas életszemlélet, melyet Eötvös és Szalay a politikai-jogi, közéleti tevékenység küszöbén vetkeznek le magukról. Jókai romantikájának kérdését azért érdemes szemügyre vennünk, mivel az Eötvös kritikai realizmusa háttérbeszorulásának, időszerütlenné válásának okait érthetjük meg belőle.

Jókai 48 előtti romantikája is egészen másféle jellegű volt, mint az Eötvösé, a Vörösmartyé, vagy a Kölcseyé. De ezt a különbséget az előző nemzedékek ábrázolásmódjával, tematikájával és stílusával szemben Jókai nemzedéke szándékosan kereste is. Jókai első írásainak romantikája nem utolsó sorban egy új költői-írói iskola merészen újatmondási törekvéséből született meg. De ugyanez a törekvés hozta létre Jókai első korszakának realista, népi jellegű novelláit is (Sonkoly Gergely, A serföző stb.). Ezek az írások Petőfi genre-

képeivel rokonok, melyek egy-egy típust, a mindennapi élet egy-egy drámai jelenetét elevenítik meg. És rokon ezeknek a novelláknak realizmusával az Arany genrekép-realizmusa is (Szegény jobbágy, Szőke Panni, Laczikonyha stb.). Kétségtelen, hogy Jókai mind a túlzó, szertelen, franciás mintájú romantikával, mind pedig népies jellegű, realista elbeszéléseivel tervszerűen újat akart hozni a magyar prózairodalomban. Ez a körülmény érteti meg Petőfivel való barátságát, irodalmi fegyvertárs voltát is. Petőfi és Jókai azért válhattak irodalmi fegyvertársakká, mivel mondanivalójuk újszerűsége mellett egymásban a művészi eszközök újszerűségét is felismerték és méltányolták. Petőfinél is felbukkannak azok a szélsőségesen romantikus vonások, melyek a fiatal Jókait jellemzik. És a fiatal Jókainál is megtaláljuk a népies, realista művészetre való törekvést, — mely majd öregkori művében, a Sárga rózsában hoz létre remekművet.

Az 50-es években azonban Jókai szakít a 48 előtt követett, szélsőségesen romantikus irányzattal, mely a Nepean szigetet, az Egyiptusi rózsát, illetve a Hétköznapiok egyes részeit termette. A szabadságharc és a bujdosás során szerzett erőteljes valóság-élmények, az újságírói tevékenység során kialakuló új elbeszélő művészet stb.; mind a romantika »megszelidüléséhez« vezetnek Jókainál. De a romantika mégsem tűnik el Jókai művéből, — sőt, új értelmet nyer az 50-es évektől kezdve. A romantika fennmaradását Jókainál a korviszonyok indokolják. A Bach-korszak viszonyai arra kényszerítik az író, hogy a valóság pontos, hiteles, megfigyeléseken alapuló ábrázolása helyett kiutat keressen a képzelet vidékei felé. Amikor Jókai valóság-ábrázolásra törekszik, ezt már nem teheti az Eötvös módján. Éppen ezért, realizmusa többnyire anekdotákban ölt testet. A forradalom bukása utáni élet nyomasztó viszonyai tartják vissza Jókainál a realizmust anekdotai fokon, — és ugyanezek a körülmények tartják fenn művében a romantikát is.

Az önkényuralom Jókai-regényei a nagynak mutatott múlt, és a nagynak megálmodott jövő képei mellett, — a jelent igen gyakran illúziókkal töltik ki. Ezek az illúziók a múlt és a jövő nagyságából visszfénylenek át a jelenbe. Jókainak ez az illúziós jelen-látása, jelen-ábrázolása valójában nem is háttáfordítás a jelen valóságának, hanem sokkal inkább annak a bizakodásnak kifejezése és propagálása, hogy a jövő nagy ígéretei mellett eltörpülnek a jelen fájdalmai, csapásai, nehézségei. Jókai az 50-es, 60-as, —sőt, a 70-es évek viszonyai közepette változatos politikai illúziókat fejez ki regényeiben (ilyen volt pl. az arisztokrácia nemzeti szerepébe vetett illúzió is). Ezeknek az illúzióknak, éppen az önkényuralom idején, serkentő, öntudatébresztő szerepük is van. Jókai e korszakának regényei ugyanazt a szerepet töltik be az önkényuralom közönségénél, mint Arany, Tompa stb. versei.

Jókai romantikájának fennmaradását tehát a regényeiben propagált illúziók teszik szükségessé. Természetesen, ez a romantika párosul is nála az anekdotai jellegű realizmussal. De Jókai regényeinek romantikája, illúziós jellege éppen nem menekülés vagy kitérés, a jelen elől, hanem ellenkezőleg, az 1849 utáni nemzetnek szánt segítség. Ezek a regények vagy a nemzeti ellenállást ösztönzik, (Politikai Divatok) vagy a 48-as vívmányokért vívandó harcra lelkesítenek (A köszívű ember fiai), vagy a nemzeti kapitalizmust propagálják (Fekete Gyémántok, Aranyember, A jövő század regénye).

Jókai művészetének érvényre jutása nem utolsó sorban elbeszélő művészetén és stílusán múlik. Ebben a stílusban már benn rejlenek a Petőfi népiességének, demokratikus stílművészetének eredményei, hagyományai. Ezért

is van az, hogy a magyar próza-stílus magasabb szintjei felé, a Mikszáth és a Móricz szintje felé, nem annyira az Eötvös, mint inkább a Jókai stílusa mutat. Amíg Eötvös és Kemény stílusa a diétai szószék, illetve az akadémiai előadó-emelvény stílusa volt, — addig a Jókaié: a fehér asztal derűs, anekdotázó, elbeszélő stílusa. Ugyanakkor azonban Jókai többet örökölt meg Vajda Péter romantikus stílusának lírai elemeiből, — mint pl. Eötvös, aki a líraiságot és a zeneiséget A karthausi után nagyrészt kirekesztette prózájából.

Jókainál egyébként felbukkannak ismét azok a problémák, melyek a 48 előtti gondolkodókat is foglalkoztatták; így például a kapitalizmus kérdései, a munkáskérdés, valamint egy emberséges, eszényi társadalom kérdése. Jókai ezekre a kérdésekre is hol illúziós, hol utópikus, — de mindig romantikus módon felel (Fekete Gyémántok, Aranyember). Mert a Berend Iván, vagy a Timár Mihály alakját övező romantikának is propagatív értelme van: Jókai a nemzeti kapitalizmus érdekében egy hazai »nemesített«, »megjavított« »utópikus« kapitalizmus és technikai kultúra érdekében érvel hőseivel.

Madách Imre

Korszakunk írói közül talán egyiknek művével szemben sem nyilvánult meg olyan sürgetően és határozottan a marxista-leninista értékelés igénye, mint épp a Madáchéval szemben. De Keményén kívül, talán egyiké sem állítja oly nehéz, oly bonyolult feladatok elé az irodalomtörténészt, mint az övé. Épp ezért különösen ki kell emelnünk Waldapfel József Madách-előadásának jelentőségét (Magyar Tudományos Akadémia Osztályközlemények. II. kötet, 1951.). Ez az előadás helyes irányban indította el a kutatást Madách életművének marxista-leninista értékelése felé. A korábbi kutatóktól eltérően, Waldapfel József nem az egész Madách életműből kiragadott Ember Tragédiájával foglalkozott, hanem ezt a művet Madách életével, egyéb alkotásaival, s főleg politikai tevékenységével való összefüggésében vizsgálta meg. Fontos az a tétel, mely szerint Madách költőnek jelentősebb, mint filozófusnak, ami szembefordulást jelent a burzsoá irodalomtörténet korábban hangoztatott nézetével, és ennek a nézetnek mai képviselőivel, akik Madách művéből valamilyen pesszimista, már-már az egzisztencializmus határait súroló történet-szemléletet szeretnének kivonni.

Waldapfel József előadása hangsúlyozta elsősorban azt a korábban egészen elhanyagolt, és a felszabadulás után sem kellően méltatott körülményt, hogy Madách egyetértett a forradalommal, és főként költeményeiben a szabadságharc bukása után is, hitet tett a forradalom ügye mellett. Az előadás hangsúlyozta ki elsősorban annak döntő fontosságát, hogy Madách az összbirodalmi gondolattal élesen szembenállt. Az előadás egy másik érdekes mozzanata a prágai szín és környezete kiemelése a Tragédia egészéből, valamint az a megállapítás, hogy az abszolútizmusnak a prágai Habsburg-környezetben való bemutatása célzás a forradalom után Magyarországon uralkodó osztrák abszolútizmus ellen is. Vitatható az előadásnak az a tétel, hogy Lucifernek kizárólagosan romboló szerepe volna a Tragédiában. Kimutatható és Hermann István későbbi tanulmánya fogalmazza ezt meg a legvilágosabban, hogy Lucifer igen gyakran az Ádámban »már megfogalmazódott érzések kimondója«.

A Tragédiával legújabbán Hermann István tanulmánya foglalkozott (Irodalomtörténet, 1952. 3—4. sz.). Hermann kiindulópontja helyes. Ő is az 1849 utáni történelmi-politikai helyzet tükrözését keresi a Tragédiában.

Ugyanakkor azonban Hermann nem vizsgálja meg eléggé Madách 1848 előtti liberalizmusának tartalmát. Ő sem filozófiai alkotásként tekinti fontosnak a Tragédiát, hanem, mint a magyar nemesi, liberális értelmiség kérdésselvetését, — kérdésselvetést, mely az 1849 utáni történelmi-politikai valóság talajáról fakad: mit tegyünk a forradalom bukása után, küzdjünk-e tovább a célokért, melyek a forradalom előtt hevítettek bennünket? Előbbre viszi-e az emberiséget a forradalom? stb. Hermann István helyesen mutat rá, hogy a »mit tegyünk?« kérdését csak a »mit tettünk?« kérdésének megvizsgálása után lehet eldönteni. Szerinte ezeket a kérdéseket a bukott forradalom után nem a líra, hanem a kritika és a filozófia területén kell felvetni. (Természetesen ez a megállapítás nem egyezik a lírai fellendülés olyan példáival, milyenekkel Arany János műve szolgál a forradalom után). Hermannnak igaza van abban, hogy Madách válaszai a felvetett nagy kérdésekre »sekélyesek«, hiszen liberális létére nem oldhatta meg a »mit tegyünk?« problémáját. (De felvethetjük a kérdést: vajjon a »mit tegyünk?«-et csak a Tragédiájában fogalmazza-e meg Madách?) Hermann behatóan elemzi a Madách nép-ábrázolásában megmutató arisztokratikus pesszimizmust. (Persze, Madáchnak ezt a vonását akkor lehetne helyesen értékelni, ha összevetnők az ő tömegábrázolását liberális elvbarátainak, a centralistáknak a tömegekről vallott, 48 előtti, és utáni felfogásával; mindenesetre, a tömegek pesszimista szerepeltetése az Ember Tragédiájában közelébb áll Eötvös regényéhez, a Magyarország 1514-ben-hez, mint Petőfi Apostolához). A cél és megvalósulás közti antagonizmus átélése, melyre Hermann utal, ugyancsak a polgári liberálisokra jellemző, de a legjobbakra közülük (ld. ugyancsak Eötvöst).

Hermann István tanulmánya a Madách-kutatást elsősorban azon a vonalon vitte tovább, hogy a Tragédia kapcsolatait költőjének polgári liberális világnézetével, valamint a forradalom bukása utáni történelmi-politikai helyzettel elmélyítette, ugyanakkor azonban Hermann végtanulságai túlságosan szigorúak, hiszen Madách nem talál, nem is találhat feleletet a »mit tegyünk?« kérdésre. Az ő nemzedéke számára a keresés, a vizsgálódás jelent már csupán feladatot. Madách nem törhet ki a polgári liberalizmus korlátai közül, innét kitörnie Eötvösnek sem sikerült, — és Hermann tanulmánya nem hangsúlyozza eléggé, hogy Madách előrébb van egykori centralista, liberális elvbarátainál, pl. az összmonarchia kérdésében. Hermann István egyébként igen alapos, és sok eredeti gondolatot, megállapítást tartalmazó tanulmányával szemben, Madách értékelése kapcsán lehet további polémiát elképzelni.

*

A Madách-kutatás terén még számos, bonyolult feladat áll előttünk. Waldapfel József helyes eljárására már rámutattunk, mellyel a Tragédiát az egész Madách-i életmű fejlődéséből magyarázta. Hermann István tanulmányának egyik hiánya ennek az eljárásnak mellőzése is volt. De a Tragédia jelentését csak akkor foghatjuk fel helyesen, ha még szorosabb kapcsolatot teremtünk vizsgálódásainkban a Tragédia, valamint a Civilizátor, — és még inkább a Mózes között, melynek jelentőségére irodalomtörténetírásunk nem figyel föl eléggé. Természetesen, gyökeresen téves lenne ebből a törekvésünkből arra következtetni, hogy a Mózes lelkes, előremutató végkicsengésével valamiképp a Tragédia problematikus oldalait próbálnók »mentetgetni.« De a Tragédia is, a Mózes is, Madách pályáján ugyanannak a problémának — a »mit tegyünk?« kérdésének — más-más távlatban történő felvetései. Madách egész életművének

értékelésénél tehát össze kell kapcsolnunk őket, — még ha a Mózes végtanul sága nem is teszi »probléma-mentessé« a Tragédiát, — és viszont.

Madách a »mit tegyünk?« kérdését a Tragédiában az egész emberiség fejlődésének jövőjének távlatában mondja ki, — és nem tud kielégítő módon felelni rá. Ugyanazt a kérdést a Mózesben a nemzet sorsának, jövőjének távlatában mondja ki, — és itt, igenis, világos, tiszta feleletet ad: a nemzeti függetlenség feleletét. A Mózes erőteljes, szenvedélyes tagadása mindazoknak a törekvéseknek, melyek bármiféle egyezkedést vállaltak volna a nemzeti függetlenség kérdésében.

Fontos feladatunk lenne — és ezen a téren Horváth Károly tett már lépést — a Mózes jelentőségének feltárása, mélyreható, művészien ábrázolt konfliktusainak elemzése, a tömeggel egybekapcsolódó hős problémájának megvilágítása, — különösen Madách korai, szélső individualista drámáinak »titáni« hőseivel vetvén össze a másféle módon hős Mózes és Józsué alakját.

Másik feladatunk feltárni a Civilizátor eszmeiségének összefüggéseit a nemzetiségi kérdés egykorú tárgyalásaival. A nemzetiségi kérdés a liberálisok gondolkodásában elválaszthatatlanul összefügg a forradalmi problematikájával; hiszen a forradalom és a szabadságharc bukása szerintük nem utolsó sorban a nemzetiségi kérdés megoldatlansága miatt következett be.

A nemzetiségi kérdést vetette fel már Eötvös az Uralkodó Eszmék egyik fejezetében, és 1858-ban, tehát egy esztendővel a Civilizátor megjelenése előtt lát napvilágot Mocsáry Lajos Nemzetiség c. műve. Eddig még nem tárták fel a Civilizátor és Mocsáry műve közti kapcsolatot, márpedig nyilvánvaló, hogy Mocsáry fejtegetései és a Civilizátor nemzetiségi felfogása közt bizonyos eszmei rokonság van. Mocsáry az Eötvös Uralkodó Eszméinek bizonyos tételei ellen írta meg; polémikus válaszként, a Nemzetiséget. Mocsáry visszautasítja Eötvösnek azt az állítását, mintha a nemzetiség és a szabadság két ellenkező, egymást kizáró elv volna, valamint azt a tételt is, hogy »miután a szabadság a legfőbb jó, nem kell nemzetiség.« Mocsáry mutat rá Eötvös nemzetiségi felfogásának tévesszégére is, világosan látván a hiba gyökerét abban az összbirodalmi gondolatban, mely az Uralkodó Eszmék alapját képezi.

Feltűnő, hogy Madách Mocsáryval csaknem azonos módon látja ezt a kérdést a Civilizátorban; ő is az összbirodalmi gondolatban veti fel a nemzetiségi kérdést, és ez utóbbinak helyes, kedvező megoldásában látja az összbirodalmi törekvések megsemmisítésének legbiztosabb útját.

De Madách érdeklődését a nemzetiségi kérdés iránt még felkelthette Kemény Gábornak a nemzetek fejlődéséről szóló műve is (1856), mely ugyancsak az Uralkodó Eszmék felvetette gondolatokra kíván felelni. Madách a Civilizátorban félreérthetetlenül leszögezi az összbirodalmi kérdésben és a nemzetiségek kérdésében vallott felfogását, és ez a felfogás szöges ellentétben van mindazzal, amit az 50-es években sajtó, egykori elvbarátai, a centralisták (Eötvös) hirdetnek. Meg kell jegyezni, hogy később Eötvös 1865-ös nemzetiségi tanulmányában visszatér korábbi tételeire és egy messzemenően liberális, autonómiás nemzetiségi tervet dolgoz ki.

A Mária halálára című költemény mutatja legvilágosabban, mennyire felülemelkedett Madách mindenfajta nemzetiségi ressentiment-on. A Civilizátor eszmeiségének kialakulásában a fentiekén kívül természetesen a solferinói vereség hatásának is része van, mely nyilvánvalóan megmutatta az összbirodalmi gondolat gyengeségét és mindazokat a válságokat, melyek Ausztria fennállását fenyegették. Erre Horváth Károly tanulmánya már figyelmet fordított.

Meg kell említenünk, hogy Kemény G. Gábornak a nemzetiségi kérdés irodalmát felölelő kutatásai új eredményeket ígérnek Madáchnak a nemzetiségi problémával való kapcsolatairól terén is.

*

A Tragédia problematikáját nem lehet elválasztanunk az egykori centralisták válságától, mely bekövetkezik a forradalom bukása után, s mely Madách érzésében, gondolkodásában is mély nyomokat hagy. A Tragédiát tehát meg kell vizsgálnunk az Uralkodó Eszmék, Eötvös műve fényénél is, mely ennek a válságnak Madách műve mellett, a legvilágosabb, leggazdagabb jelentkezéseit tárja elénk.

Az alábbiakban kísérletet teszünk a Madáchban lezajló válságnak, és az egykori centralisták válságának párhuzamba állítására.

Az a válság, melyet Eötvös pályáján az Uralkodó Eszmék jelez, csaknem általános a centralista csoport tagjainál, — illetve, a liberális szemlélet letéteményeseinél, akik 1848 nagy átalakulását, sőt, forradalmát is előkészítették. Ebből azonban még nem következik, hogy ezek a liberálisok egyformán oldják meg válságukat, — hogy egyforma magatartást alakítanak ki nyomán. A liberálisok előtt kérdéssé váltak a szabadság és az egyenlőség eszméi — saját eszméik — és kérdéssé vált a forradalom, a haladás, a nép szerepe, stb. Ezekre a kérdésekre az Uralkodó Eszmék csupán a felelet *egyik* módját próbálja megfogalmazni. Ebben a művében Eötvös éppúgy a »mit tegyünk?« kérdését veti föl újból és újból, — mint Madách is, az Ember Tragédiájában. És az állásfoglalások sokféleségének szemléltetésére tanulságos lehet az Eötvös feleletkeresését összevetni a Madáchéval, — hisz mindkettő ugyanabból az igényből és szükségből, ugyanannak a válságnak átéléséből fakad.

Az Uralkodó Eszmék és az Ember Tragédiája bizonyos párhuzamaira a kutatás már régóta felhívta a figyelmet, és Madáchnak Eötvös iránti tiszteletére, rokonszenvére az életrajzok is rámutattak már. De az Ember Tragédiája és az Uralkodó Eszmék párhuzamát leginkább az alapeszmék közösségéből érthetjük meg.

Eötvös és Madách egyaránt a szabadság és az egyenlőség eszméjéből indul ki. Eötvös műve e két eszme mérlegelésére vállalkozik, az Ember Tragédiája pedig ugyancsak e két eszme drámai fejlődésének jegyében állítja elénk az emberiség történetének bizonyos fejezeteit. Mi több, az Eötvös felfogása szerint harmadiknak tekinthető »uralkodó eszme«, a *nemzetiségé*, és ez drámai sugallattal jelentkezik Madáchnál, a Civilisatorban.

Eötvös és Madách műve azonos világnézeti alapon épül fel, — csak-hogy ez alap megingásával szemben más-másféle módon viselkednek. Az Uralkodó Eszmék és az Ember Tragédiája — a liberalizmus válságának, s a 48-at átélt liberális nemzedék »mit tegyünk?« -jének kifejezői. De amíg Eötvös az Uralkodó Eszmékben csak kompromisszumos megoldáshoz jut el, s ezt a kompromisszumot a kiegyezésért vívott harcában juttatja politikai kifejezésre, — addig Madách a Mózesben a nemzeti függetlenség eszméjét emeli magasra, s emiatt oly közel jut a Kossuth álláspontjához, mint senki a centralisták közül, akár 48 előtt, akár 48 után.

Madách, aki Timon álnév alatt a Pesti Hirlap Törvényhatósági dolgok című rovatát oly szorgalmasan tájékoztatja Nógrád megye gyűléseiről, eseményeiről, — Madách, akinek 48 előtti elvei a centralisták tanításának következetes érvényesüléséről tanúskodnak, — Madách, aki a 48-as politikai életben és a

szabadságharcban még nem is vesz részt, — most, a liberalizmus nagy válsága idején nem, hogy visszavonulna, de még következetesebben vallja a felvilágosodás eszméit, s 1861-es politikai hitvallásában a szabadság, egyenlőség, testvériség jelszava mellett tesz hitet. Madách költeményei épp 1849 után tesznek tanúságot a forradalom nagy igazsága mellett. (Népszava, A szabadságháború, Költő és szabadság, Síri dal, A halál költészete, stb.) Madách gondolkodásmódja épp 1849 után tér el gyökeresen a Keményétől, de az Eötvösétől is. Válságai és kételyei, melyek liberalizmusából fakadnak, s melyeket ép liberalizmus miatti nem tud végkép feloldani az Ember Tragédiájában, ugyan közel hozzák őt az Uralkodó Eszmék Eötvöséhez, — de a Tragédia mégis egy olyan költő alkotása, aki a párizsi kép kételyei ellenére, a hitét szeretné visszaszerezni, a bizakodását, melyet a forradalmi eszmékbe vetett.

Madáchnak 1859-től, tehát az osztrák birodalom válságának megmutatkozásától, haláláig írott művei ugyanannak a probléma-komplexumnak jelentkezései, mint az Uralkodó Eszmék és Eötvös különféle röpiratai, tanulmányai is. A Tragédiában felvetett, és elégtelenül megválaszolt kérdéseket kiegészítik a Mózes kérdései, a nemzeti függetlenség kérdései, melyekre tiszta, világos választ is ad Madách.

Egyébként kétségtelen, hogy Madách forradalom-szemléletére, — legalábbis a Tragédia párizsi képében — belejátszik az Uralkodó Eszmék hatása is. Miként lehetséges, hogy Madách, aki feltehetően közvetlenül 1849 után írott verseiben a »nép szava« diadalát, és a forradalom »véres hajnalát« várja még, a Tragédiában bizonyos csalódottsággal szól a forradalomról? Madáchnak a forradalomról alkotott, és a Tragédiában megmutatkozó kiábrándult véleményét csak Bonaparte Lajos Napoleon államcsínyjének félreértésével lehet megmagyarázni. És ez a félreértés, mint láthattuk, az Uralkodó Eszmék forradalom-szemléletét is alaposan befolyásolja. Madách szemmel láthatóan osztozik abban az Eötvös-i felfogásban, hogy a »népfelség« elve szükségszerűen torkollik a »cezarizmusba«. Madách a népfelséget és a cezarizmust ugyanannyira egynek látja, mint az Uralkodó Eszmékben Eötvös. Ebből következik az is, hogy Madáchnak a »nép szava« diadalát, és a »véres hajnalát« váró költeményei csak a párizsi államcsíny előtt keletkezettek.

Az Eötvös művével közös eszmei alap magyarázhatja meg azt is, miféle szándék vezette Madáchot az egyes történelmi színek kiválasztásánál. A korábbi Madách-kutatásnak nyilván nem volt igaza, abban a feltevésben, hogy Madách az emberiség történelmének megmutatására törekedett. Madách nem az emberiség történelmét akarta megmutatni, hanem a maga korának nagy kérdéseire kívánt felelni, — a maga kora »uralkodó eszméinek« drámai színrevitelével. A Tragédia, mint mondtuk, a liberális ideológia két legfőbb, de leginkább problémátikusává vált eszméjének, — a szabadságnak és az egyenlőségnek drámai konfliktusábrázolását valósítja meg, történelmi szereplőkkel, történelmi korviszonyok között. Az alapkonfliktus, mely valamennyi színen végigvonul, — vagyis: a liberális eszmék és a megvalósulásuk közti ellentét: a Madách korára és a Madách felvilágosult-liberális világnézetére jellemző. Ugyanez a konfliktus áll az Uralkodó Eszmék hátterében is.

De a Tragédia történelmi színei e konfliktust sokkal gazdagabban, világosabban állítják eléink. Az eszmék és létrejöttük, megvalósulásuk közti ellentét egyébként a Magyarország 1514-ben cselekményében is kimutatható.

A Magyarország 1514-ben alapját a szabadság-egyenlőség eszméinek konfliktusai képezik, melyek egyrészt a régi, a hűbéri világ erőivel támadnak,

— másrészt azonban a néppel is, mely még nem alkalmas ez eszmék megőrzésére. Eötvös konfliktust teremt az eszmék, — és megvalósulásuk módja, vagyis a forradalom között. Ennyiben, a Magyarország 1514-ben eszmeisége mintegy előkészítette az Uralkodó Ezmék problematikáját.

A Tragédia konfliktusai abból származnak, hogy a szabadság és egyenlőség eszméi tragikus, szükségszerű ellentétekbe kerülnek megvalósulásukkal. Az osztálytársadalom szükségképp eltorzítja mind a szabadság, mind az egyenlőség eszméjét. Madách művében az »uralkodó eszmék« mindig konfliktusos módon jönnek létre, és konfliktusos módon is semmisülnek meg. A Tragédia történelmi színei egyrészt a szabadság, másrészt az egyenlőség eszméi köré csoportosulnak. Egy-egy eszme Ádám tudatában, szívében mindig a korral való konfliktusból születik meg. A Tragédiában továbbá egy-egy eszme megvalósulása mindig konfliktusban van az eszmét eredetileg megteremtő, a maga tudatában, szívében kialakító Ádammal. Vagyis: az egyiptomi színben megszületett szabadságeszmét hordozó Ádám konfliktusba kerül a szabadságeszmét megvalósító és egyben el is torzító athéni társadalommal; az egyenlőség-eszmét képviselő Ádám a bizánci színben konfliktusba kerül az eszmét hirdető, de egyben el is torzító középkori osztálytársadalommal.

A Tragédiában tehát a szabadság, illetve az egyenlőség eszméjének megvalósulását, de a megvalósulásban egyszersmind eltorzulását tárja elénk Madách. A történelmi színek közül egy-egy szín az eszmékbe vetett hitet, — egy-egy szín pedig az eszmékből való kiábrándulást mutatja meg. Egy-egy szín a hit, a bizakodás, — egy-egy szín pedig a kétely, a kiábrándulás jegyében áll.

A történelmi színekben Madách egy-egy »uralkodó eszme« drámai fejlődését jeleníti meg. Ezek az eszmék azonban nem Egyiptom, Athén, Róma, vagy Bizánc, — hanem: a maga korának, a XIX. századnak »uralkodó eszméi«. Madách kiindulópontja ennyiben azonos az Eötvösével.

Az »uralkodó eszmék« szerepének figyelembevételével érthetjük meg a történelmi színek szerkezeti felépítését is. Ezeket a színeket az alábbi módon csoportosíthatjuk:

I. Szabadság-eszme

1. A szabadság-eszme megszületése: egyiptomi szín.
2. A szabadság-eszme megvalósulása és egyben eltorzulása: athéni szín.
3. Visszahatás a szabadság-eszméire; a kiábrándult Ádám hátat fordít korábbi hitének és a szélső individualista hedonizmusba veti magát: római szín.

II. Egyenlőség-eszme

1. Az egyenlőség-eszme megszületése: római szín.
2. Az egyenlőség-eszme megszületése és egyben eltorzulása: bizánci szín.
3. Az egyenlőség-eszméből kiábrándult Ádám ismét hátat fordít korábbi hitének és egy ugyancsak individualista, de immár nem hedonikus, — hanem aszkétikus kiút, a tudomány kiútja felé fordul: prágai szín.

A szabadság és egyenlőség »uralkodó eszméi« tehát az alábbi drámai folyamatokat hozzák létre a Tragédiában: 1. Az eszme megszületése (Egyiptom, illetve Róma), — 2. Az eszme megvalósulása és egyben eltorzulása (Athén, illetve Bizánc), — és 3. Visszahatás a korábbi színekben vallott eszmével szemben (Róma, illetve Prága).

Ebben a sorozatban külön hely illeti meg a párizsi és a második prágai szint. A párizsi színben a szabadság és egyenlőség eszméi *együttesen* jelentkeznek, — hisz a francia forradalom is együttesen tűzte őket zászlajára. A második prágai színben pedig Madách szakít a fentebb jellemzett drámai folyamattal, s nem a kiábrándulás, hanem a hit, a bizakodás hangsúlyait fejezi ki benne. Jelentősége van annak is, hogy újabb pesszimizmust Madách csak a jelent és a jövőt végiggondoló, spekulatívabb jellegű színekben juttat kifejezésre, vagyis, a londoni szintől kezdve.

Madách történeteszemlélete is szoros rokonságot mutat Eötvös állambölcséleti művével. Az, ahogyan Madách a szabadság és az egyenlőség »uralkodó eszméit« a történelmi korokból kiolvassa, az Eötvös művének történetfelfogására utal. Hisz Eötvös fejt ki azt a gondolatot, hogy a szabadság-eszmét az ókor teremtette meg, az egyenlőség-eszmét pedig a kereszténység.

Madách tehát osztozik abban a válságban, melynek Eötvösnél az Uralkodó Eszmék a gyümölcse. De ugyanakkor a válságból másfelé kivezető utat talál meg, mint Eötvös. A Mózes jelölte út ez, vagyis a nemzeti függetlenség útja, melynek hőse eggyé válik a néppel. A Mózes-dráma mintha A karthausi végfejezeteinek megragadó képét öltöztetné drámába: az »ígéret földjére« induló József fegyvereit megáldó Mózes titáni alakját.

Az Eötvös-Madách-párhuzam a centralista csoport 48 utáni sorsát is példázza. E csoport legnagyobb egyéniségei magukra maradnak, magányos úton járnak ezentúl. Követőik nincsenek, iskolát nem tudnak alakítani maguk körül. A 48 utáni Eötvös útja éppoly társtalan mint Madáché.

Vajda János

A Vajda-kutatás terén jelentős lépés volt Komlós Aladár bevezető tanulmánya (Vajda János válogatott művei, Magyar Klasszikusok 1951). De még többet várunk készülő Vajda-monográfiájától, — különösen Vajda költői eszközeinek, vers-művészetének, a költői művel kapcsolatos esztétikai problémáknak elemzése terén, melyekkel a bevezető tanulmány a kényszerűnél nagyobb mértékben adós maradt.

Bóka László az Irodalmi Újságban írt kritikájában (1951. 25. sz.) polemizált Komlós bevezető tanulmányának néhány megállapításával, és Komlós felelt Bóka bírálatára. (Irod. Ujs. 1952. 2. sz.) Bóka elsősorban Révai József Vajda-értékelését kérte számon Komlós tanulmányán, vagyis, a »költői értelemben 48-as volt« — elvét. Azok az elvei érvek, melyeket e kérdésben Komlós szembeszegez Bóka kritikájával, nem elégségesek. Hisz itt nem arról van szó, hogy Komlós mily mértékben juttat teret Vajda 48 körüli költészetének, — bár ez a termés sem oly alacsonyrendű, még a későbbi művekhez viszonyítva sem, mint általában hiszik. Komlósnak elsősorban Vajda nemesség-ellenességében kellett volna a 48-as magatartást kihangsúlyoznia. Az, hogy Vajda az ösz-birodalmi gondolattal szemben átmenetileg nem ellenzéki, különös jelentőséggel azért nem bír, mivel 1862-ben ő a kiegyezést a nemesség mellőzésével, a magyar polgárság és Bécs között képzelel el. 1867-ben pedig éppen azért fordul szembe a kiegyezéssel, mivel látja, hogy ezt Bécs a nemességgel kötötte meg. Vajdának ez a 48-as demokratizmusából fakadó álláspontja a döntő a 67-es kiegyezés bírálatánál; döntőbb, mint Ausztria gyengeségének felismerése. Ezt a gyengeséget Deák is felismerte, — épp ezért is akart egyezkedni Ausztriával. Az 1862-es és az 1867 utáni Vajdában egyaránt a 48-as Vajda mutatkozik meg, — és ennek

kidomborításával szintén adósunk maradt a Komlós-tanulmány. Mi több, Komlós vitacikke is.

Amikor Vajda kapitalizmust akar: elképzelése mögött ott rejtezik a nemzeti kapitalizmus eszméje, valamint a nemzeti burzsoáziáé, melynek a kézműves-iparos rétegből kell kifejlődnie. Komlósnak rá kell még mutatnia Vajda várakozásának, a kapitalizmusba vetett reményeinek tartalmára is, — arra, hogy Vajda milyen osztálytartalommal képzelte el a hazai kapitalista fejlődést.

A Vajda költészetével kapcsolatos kérdések sorában foglalkoznunk kell még filozófiai költeményeivel is, s az alábbiakban, vitatémául, ismertetem a jelentőségükről vallott felfogásomat.

Ez a filozófiai költészet (ha ugyan szabad azt így neveznünk) nem is annyira egy bölcséleti kérdés felvetéséből és annak következetes végiggondolásából áll, mint inkább egy rögeszme kétségtelen költői intenzitású, megkapó átéléséből. A Nyári éjjel pl. nem gondolatiságával, hanem költői képeinek szépségével kap meg bennünket. Veszedelmes szépség ez, — mivel nem sok választja már el az öncélú szépségtől. Bizonyos követők kezében a Vajda János-i örökség egykönnyen a l'art pour l'art kifejezési formájává is válhatik. De súlyos tévedés lenne ilyennek látnunk ezt a költészetet Vajdánál is. Nála ugyanis még a »filozófiai« problémák (helyesebben: ál-problémák) egy nagyon is valóságos és jellegzetesen társadalmi gyökerű probléma jelentkezései. Az anyag örökkévalóságán és a lét kérdésein töprengő Vajda kiutat keres, filozófiai kiutat. De erre a kiútra azért van szüksége, mivel a hűbéri-tökés Magyarország viszonyai közül szeretne előbbrejutni. Politikai kiutat keres, melyet már nem találhat meg. Ezt a kiutat kereste 1862-ben, — és 1867-tel is azért elégedetlen, mivel azt nem kiútnak, hanem szörnű szakadék felé vezető ösvénynek látja.

Vajda teljesen magára marad társadalmi-politikai kétségeivel és ezek a kétségek néha filozófiai mezbe öltöznek nála. Vajda »filozófiasága« köntös csupán, mely alatt a kor magyar társadalmának nagy sorskérdései rejteznek. Az a filozófia, melyet Vajda élénk tár költeményeiben, nem ismer kiutat a töprengések, bizonytalanságok közül. Vajda azért énekli meg a filozófiai kiúttalanság panaszait, kétségbeesését, mivel a politikai-társadalmi kiúttalanságot átéli és látja.

A Nyári éjjel és a hasonló versek gyönyörű költői képeit épp ezért nem lehet »öncélúan« szépeknek látnunk. Ezek a képek, melyek a világegyetemet, a végtelent jelenítik meg, az élet »orsószerű« forgását, a világ rendjének körhíntáját, a felhőként suhanó alakokat és tömböket, a végtelenség kusza ösvényeit, a gázlángként hirtelen kialakuló csillagokat, stb.: ezek a képek költőiek és hitelesek, mivel talajuk a költő valódi megrendültsége, a népe sorsán töprengő gondolkodó válsága. Vajda »filozófiai« költészetének csak a magyar, nagy sorskérdései talaján van értelme.

Mikszáth Kálmán

Korszakunk irodalomtörténeti termésének legfontosabb gyümölcse: Király István Mikszáth-könyve. Király nagy és nehéz feladatra vállalkozott Mikszáth életének és művének marxista-leninista elemzésével.

Király István feladata nem az volt, hogy elleplezze, megszipítse Mikszáth nagyjelentőségű, s lényegében haladó művészetének ellentmondásait, — hanem hogy rámutasson eredetükre, — s a harcra, mellyel Mikszáth kitört közülük.

Feladatát még súlyosbították a különféle hamis és felületes nézetek, melyek korábban kialakultak Mikszáth körül. Királynak szét kellett osztatnia a »cinikus«, a »felelőtlen« a »kedélyesen csibukozó« Mikszáthról szóló vélekedéseket, — le kellett rombolnia a Mikszáth »léhaságáról«, »hitetlenségéről« vallott reakciós babonákat.

Király István könyve beható, pontos és hiteles fejlődésképet nyújt Mikszáth Kálmánról. Ez a fejlődéskép a marxista-leninista tudomány módszerét érvényesíti, s kulcsot nyújt az egész Mikszáth-i életmű megértéséhez. Király István monográfiájában világos és tiszta rendbe sorakoznak a Mikszáth-arc ama vonásai, melyeket eddig megzavaróknak, talányosaknak, ellentmondóknak érezhettünk. Egy nagy író fejlődése, érése, korával és önmagával vívott harcai, — keresése, illúziói, gyengeségei, majd önmagára találása : ime, a fejlődési vonal, melyet ez a könyv oly szabatosan megrajzol. A Mikszáth-i fejlődés egyes állomásainak jellemzéséhez, értékeléséhez Király igen bőséges anyagot használ fel, s nem csupán a regényekre és novellákra, hanem az életrajz tanulmányaira, levelekre, cikkekre, beszédekre, stb. is támaszkodik. Király a dialektikus módszernek szerez érvényt akkor is, amikor a Mikszáth-problémát lehetőleg valamennyi összefüggésében tárja föl, s a nagy író történelmi-politikai, valamint irodalmi környezetének elemzésén át jut el a Mikszáth-életmű egyes jelenségeinek megfjtéséhez. Könyve tehát nem valami elszigetelt Mikszáth-arc képet nyújt, hanem Mikszáth életének a kor egész valóságával kialakult kapcsolatait tárja elénk. Mikszáth életművét a fejlődés, és az összefüggések bonyolult láncolataiban érteti meg velünk e monográfia. Király könyve tehát nem csupán Mikszáthról szól, hanem a korról és az irodalomról is, melybe Mikszáth élete és műve beléágyazódik.

Mikszáth egyéniségének megfjtésére, értelmezésére Király István ugyanolyan gondot fordít, mint az egyes művek megvilágítására. Ennek az egyéniségnek jellemzésénél Király igen helyesen, a nagy író lelki, jellemi nagyságát, ifjúságának hősi eszményeit és igényeit hangsúlyozza, melyek élete utolsó szakában avatták csak képessé legjelentősebb műveinek megalkotására. Király könyve nyomán Mikszáthban nem holmi alkalmazkodó gerinctelenül »bölcs« embert látunk, hanem ellenkezőleg : bizonyos magas eszminyeknek és elveknek keserű, szigorú számonkérőjét. A könyv nyújtotta fejlődésrajz megérteti velünk azt a mély utálkozást is, mellyel Mikszáth a századvég magyar társadalmát végig-méri. Az *igazi* Mikszáth sokkal közelebb áll az úri Magyarország nagy bírálhoz, Adyhoz és Móriczhoz, semmint korábban sejtettük. Az *igazi* Mikszáth sokkal szilárdabb elvi, erkölcsi alapon áll, mint bármely kortársa.

Sajnálatosan nélkülözzük azonban Király könyvéből azokat a bizonyítékokat és érveket, melyek Mikszáth szegedi éveinek cikkeiben tanúskodnak az ő bátor, kor-bírálatáról, s arról a kétségbeesett, szívtettépő veszkiáltásról, melyet az úri Magyarország viszonyai jókorán kiváltanak belőle. A szegedi évek Mikszáthja már ugyanúgy nevén nevezi a züllést és a pusztulást, mint az 1900-as évek nagy, realista írója. Csak a közbenso korszakban borul csillogó, anekdotai fátyol a magyar uralkodó osztályok arcát oly jól ismerő Mikszáth műveire. (Mikszáth szegedi éveinek kutatását Nacsádi József végzi ; kutatásainak eredményei elé érdeklődéssel tekintünk.)

Király megmutatja nekünk a szíve mélyéig felháborodott Mikszáthot, s egész emberi, írói magatartásának gyökereit 1848 nagy emlékében találja meg. Könyvének egyik legfontosabb fejezete az, amelyben meggyőzően mutatja ki, hogy 1848 öröksége nyújt szilárd talajt Mikszáth számára, 1867 után is. Ez az

örökség avatja őt képpé arra, hogy fölébe nőjön törpe korának, s bírójává válják. De Király nem igyekszik elleplezni az illúziókat sem, melyek egyidőre megejtik Mikszáthot, s a középnemesség hivatásában készítetik egyideig reménykedésre. A kiegyezés Magyarországból Mikszáth egyideig a régi vármegye idilljébe vágyik vissza. De az, ahogyan később szakít ezekkel az illúziókkal, — az, ahogyan ráébred a középnemesség menthetetlen züllésére, — az, ahogyan a számára talán keserű valósággal szembe mer nézni: jellemének és tehetségének erejéről egyaránt tanúskodik. Ennek a jellemerőnek és általában, Mikszáth tiszta, bíráló humanizmusának következetes hangsúlyozása jelentős nevelő hatással is felruházta Király könyvét. Mert a magyar irodalom egyik nagy alakját nem csupán a művében, — de jellemében is közelebb tudja hozni a mi eszményeinkhez.

A monográfia gondosan elemzi a folyamatot, mely a »frázisos dzsentr liberalizmussal« való szakításhoz vezet Mikszáthnál, az Új Zrínyiász létrejötté idején. Mikszáth ellentmondásainak egyrésze felszámolódik ebben a korszakban. Ezeknek az ellentmondásoknak lényegét Király a » múlt fényei és a jelen sötétje« közti ellentét átélésében látja Mikszáthnál, aki rádöbben a »változás szükségére«, — de kilátástalanságára is. A változtató szándék, s a tehetetlenség érzése együtt hozza létre Mikszáth művei egy részében azt a kesernyés, csüggeteg, sőt kiábrándult színezetet, mely némelyik kritikusat annyira megtévesztette. De, hogy a szebb, emberhez méltóbb élet igénye mennyire épen maradt meg Mikszáthban, arról nem utolsó sorban művének romantikus elemei tanúskodnak. Ez a romantika: » lírai vágy a szépség, a jóság után«, — melynél azonban mindig erősebb marad Mikszáthnál az igazságszeretet és a megfigyelő erő. Király problémafelvetéseinek élességét és tisztaságát legjobban talán a könyv ama részletei mutatják, melyekben a romantika és a realizmus egybekapcsolódását vizsgálja meg Mikszáth életművében.

Király kitűnően megválasztott és felsorakoztatott érvei, adatai csak egyhelyütt hagynak bennünket kielégítlenül: amikor Mikszáth vonzódását Tisza Kálmánhoz, e furfangos politikus »megtévesztő« hatásával igyekszik magyarázni. Ez esetben a megfogalmazásban csaknem — »mentegetésnek« hat. Sokkal valószínűbb, hogy Mikszáthot Tiszához a már említett kilátástalanságérzés közelítette. És kétségtelen, hogy ő, aki nem látott kivezető utat (*»Nincs hová tekinteni többé«*), s a munkásmozgalom céljait, törekvéseit eleve nem érthette meg, éppannyira félt a forradalomtól, mint amennyire a maga korának társadalmától undorodott. Mikszáth szemében Tisza Kálmán talán valamiféle »rend« biztosítékát is jelentette. Vagy egy olyanféle ideiglenes illúziót, mint korábban a » régi vármegye« idillje.

A Mikszáth-monográfia számos megállapítása, részlet-eredménye is új megvilágítást ad e nagy író művének, s lezár nem egy vitát, mely körülötte legutóbb kialakult. Ilyenek pl. a Mikszáth művében megmutatkozó népi hatások kimutatása, a »falusi« és a »városi« Magyarország viszonyának elemzése, Mikszáth szemléletében, gondolkodásmódjában, a külön alakok kérdésének megvilágítása, a Tóth Mihály alakjában megtestesülő polgár-eszmény boncolása, stb.

Király István Mikszáth-monográfiája úttörő, példamutató alkotás. Példamutató a tudományos pártosság helyes és következetes megvalósításában, példamutató a taglalás, az előadás szenvedélyességében, tisztaságában és helyenkénti szemléletes szépségében is.

Király nem riadt vissza a feladat nagyságától, melyre vállalkozott. Könyve hosszú, elmélyült kutatás, igényes, szigorú önkritikával párosult munka gyű-

mölcse. Mikszáthról szóló eddigi írásaival összevetve láthatjuk csak azt a fejlődést, melyet ez a könyv állomásként jelöl Király irodalomtörténeti fejlődésében. A marxista-leninista tudomány módszerét Király sikeresen alkalmazta a maga feladatára. Segítségével a Mikszáth-életmű központi kérdéseit sikerült megragadnia, s kibontania. Király Mikszáth-könyve az első, jelentős, nagyigényű cselekedet irodalmunk gazdag multjának, igazi arcának, örökké élő, haladó hagyományainak feltárása terén.

Feladataink, adósságaink

Szemlénk arról tanuskodik, hogy a Petőfitől Adyig terjedő korszak néhány nagy alkotójának életművével, s néhány fontos, elvi kérdésével jelentős tanulmányok, kutatások foglalkoznak. De a felsoroltak távolról sem ölelik föl korszakunk egész anyagát, valamennyi sürgető problémáját. Alig történt még valami Kemény Zsigmond művének értékelése körül, holott Bóka László 1951. évi előadása (Eredmények és feladatok az utolsó század irodalmának kutatásában) néhány fontos kérdést fogalmazott meg, néhány lényeges feladatot jelölt ki Keménnyel kapcsolatban. Adósságnak kell tekintetünk Tompa Mihály költészetének méltatását, boncolását is. Bisztray Gyula foglalkozik Tompa levelezésével: azt várjuk munkájától, hogy tisztábban lássunk ennek a kezdetben talán érdemén felül értékelt, — de később minden bizonnyal megérdemeletlenül elfelejtett költőnek életművében. Ugyancsak Bisztray Gyulától várjuk Sárosi Gyula életének és művének beható méltatását.

Adósságaink különösen súlyosak a századforduló, s általában, a 80-as évekkel kibontakozó korszak kutatása terén. Hegedűs Géza Csiky Gergely-kismonográfiája (1953) hiányt pótol, — kései megjelenése miatt ebben a jelentésben már nem foglalkozhatunk vele. A korszak irodalomtörténeti anyagában meg kell említenünk Simó Jenő Tolnai Lajos-tanulmányát, melynek nem egy gondolatát a Tolnai-kutatás tovább kell, hogy fejlessze, — valamint Bóka László bevezető tanulmányát az Egri Csillagokhoz (Magyar Klasszikusok, 1951), mely a regényelemzés egyik legszebb példáját tárja elénk, de nem vállalkozik az egész Gárdonyi-pályát felölelő értékelésre. A korszak elbeszélői közül még jelentős tartozásunk van Tömörkénynyel szemben, akinek művészetében a Móricz művészetének előzményét kell látnunk. Hasonlóan fontosnak érezzük Thury Zoltán életművét, melyben ugyancsak Móricz, valamint Nagy Lajos, és bizonyos mértékben Kosztolányi Dezső novella-művészetének csírait lelhetjük föl. Rejtő István kutatásaitól várunk jelentős eredményeket a Thury-életmű anyagának és kérdéseinek feltárása terén. Ugyancsak tőle várjuk Iványi Ödön pályájának képét is.

Ugyszólván semmi sem történt egy olyan fontos és nehéz kérdés mérlegelése, feldolgozása terén, aminő Gyulai Pál és Péterfy Jenő kritikusi munkássága. Az előbbinek egyébként regényíró művészetével, különösen a Régi udvarház utolsó gazdája kapcsán is, foglalkoznunk kell.

A korszak lírikusai közül Komjáthy Jenő költészetének elemzése van készülöben, Komlós Aladár tollából. Reviczky prózájának feltárását pedig Harsányi Zoltántól várjuk.

Egyéb, monográfikus jellegű munkák is készülöben vannak: Szigligeti Edével — Osváth Béla, Vértesi Arnolddal — Vértesi Miklós, Eötvös Károlylyal — Lukácsy Sándor foglalkozik. De folyamatban van Gozdsu Elek, Justh Zsigmond, Papp Dániel, stb. életművének kisonográfia-szerű feldolgozása is.

Új, eredeti eredményeket várunk Somogyi Sándor Arany László-kutatásaitól. És különösen nagy várakozás előzheti meg Gyergyai Albert Ambrus Zoltán-tanulmányát.

Az előrehaladott kutatások sorában kell megemlékeznünk Bikácsy László Zilahy Károly-monográfiájáról, valamint Sziklay László Gáspár Imre-tanulmányáról. E: utóbbinak Reviczkyvel váltott leveleit ugyancsak ő készül közzétenni.

A korszak teljes irodalomtörténeti képének megrajzolásához azonban szükséges bizonyos átfogó, nagy témák kidolgozása is. Így pl. az irányzatok, írói csoportok harcáé, az írói csoportoké, folyóiratoké. Ebben a feladatkörben az irodalmi »Deák-párttal«, a 70—80-as évek, valamint a korábbi évtizedek irodalmi ellenzékével, a munkásmozgalom irodalmával, a különböző vidéki irodalmi gócpontok, valamint a folyóiratok történetével kell foglalkoznunk. De fontos feladat az irodalom sajátosságainak, a nyelv- és verstörténeti kérdéseknek elemzése is. Vagyis: a kispika műfajának története, a sajátos kordivatot jelentő verses regényé, a műfordításé, az ifjúsági irodalomé, a kritikáé, a dramaturgiáé, stb. Ebben a körben kell foglalkozni a magyar jambus történetével, melyet Keszi Imrétől várunk. Feldolgozásra vár még az irodalomtörténetírás története, az iskolai tankönyvek értékelése, stb. Foglalkoznunk kell a magyar irodalomban érvényesülő külföldi hatásokkal, ösztönzésekkel, így a klasszikus orosz irodalomával, a franciáéval, a németével, az angoléval, stb. Fontos része a munkaközösség munkájának a sajtótörténet — Dezsényi Bélától; a könyvkiadás története — Gulyás Páltól; valamint a bibliográfia története — Kozocsa Sándortól. Irodalom és politika közvetlen kapcsolatait fogják megvilágítani az olyan kutatások, melyek a Világostól 1867-ig a magyar írók ellen indított rendőrségi eljárásokat leplezik le (Bisztray Gyula) valamint a nemzetiségi kérdés és az irodalom viszonyát tárják föl (Kemény G. Gábor).

Külön kutatásoknak kell foglalkozniok az olyan művek hazai hatásával, aminő a Büchneré, vagy a Lorenz Steiné. De a kutatásnak ki kell terjednie a kor irodalmának természettudományos gondolkodására, a memoár-irodalomra, a különböző elméletekre is, — hogy néhány tarkán kiragadott feladatot említsünk még.

Azt hiszem, a felsorolt feladatok és tartozások nem nyugtalanítóak, — hanem valójában nagyon is serkentőek. A kipróbált irodalomtörténészeket és a fiatal, új tudományos kádereket egyaránt kell, hogy serkentsék, lelkesítsék. Az egyetemi tankönyv hatalmas vállalkozásának egész irodalomtörténetünk újjáéledését, új virágkorát kell maga után vonnia.